

Kovách Imre

Földek és emberek

Kovách Imre

Földek és emberek

Földhasználók és földhasználati módok
Magyarországon

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Debreceni Egyetemi Kiadó
Budapest, 2016

*Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon,
2016*

© Kovách Imre

© MTA TK – DUP

Minden jog fenntartva!

Készült az OTKA NN 100682 jelű Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon című kutatás keretében (MTA TK, kutatásvezető Kovách Imre), mely a 100675 számú konzorciumi kutatás társpályázata (MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, kutatásvezető Kovács Katalin).

A kézirat a Nemzeti Kulturális Alap, az MTA TK és a Debreceni Egyetem támogatásával készült.

*Kiadja: Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont
és a Debreceni Egyetemi Kiadó*

Felelős kiadó: MTA TK főigazgatója

Lektorálta: Czibere Ibolya és Csatári Bálint

Szöveggondozás: Tengerdi Dorka

Borítóterv és tördelés: Kovács Mariann

Borító fotó: Körtvélyesi László

Készült a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdaüzemében, 2016-ban

ISBN 978-963-8302-50-2

Tartalom

1. Bevezetés	7
2. A földtulajdon-szerkezet és a földhasználat	13
2.1 A földtulajdon és földhasználat reformjai és átrendezései	13
2.2 A termőterület és a mezőgazdasági terület változásai	17
2.3 A földtulajdon- és földhasználat-szerkezet jellemzői 1991 után	20
2.4 A föld használói	27
3. A földhasználat koncentrációja	39
3.1 A koncentráció mértéke	39
3.2 A területalapú támogatások listája	46
3.3 A földhasználat-koncentráció szakaszai	57
3.4 Történeti és nemzetközi összehasonlítás	83
4. A földhasználat területi mintázatai	89
4.1 Szerkezeti analógiák	89
4.2 A földhasználat szegmenseinek területi jellegzetességei	92
4.3 A földhasználat-koncentráció a járásokban és mikrokörzetekben	109
5. Földhasználók	113
5.1 A „nagybirtokosok”	113
5.2 A kis- és közepes gazdaságok	118
5.3 A legkisebb gazdaságok tulajdonosai. A saját fogyasztásra termelők	126
6. Összegző megjegyzések	133
Hivatkozások	137
Függelék. Adatok és módszerek. A birtokrekonstrukciós eljárás	147
1. A „Földből élők” kutatáshoz kapcsolódó adatfelvétel	147
2. Az „Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban” című kutatáshoz kapcsolódó felvétel	151
3. Az egységes területalapú támogatások (SAPS) listája alapján számított adatok	156
4. Tulajdonosi, kereszttulajdonlási adatbázis	160

1. Bevezetés

A földhasználatról és a földtulajdonról elemzést írni nagy kihívás. A források sokasága gyakran ellentmondó adatokat tartalmaz. A sajtó napi rendszerességgel közöl a politikai viták középpontjában is szereplő híreket az állami tulajdonú földek kiárúsításáról, az új nagybirtokokról és a vidéki szegénység szívszorongató állapotáról. A földbirtokviszonyok bemutatásának még egy szaktudományos könyvben is morális súlya van. A könyv célja, hogy bemutassa a földhasználat-koncentráció és -polarizáció létrejöttének történetét és következményeit.

A földhasználatot a szakirodalom többfajta módon is értelmezi. Az agrárgazdasági szakembereket az érdekli, hogy a mezőgazdasági termelés hogyan hasznosítja a termőföldet, mekkora az egyes terményfajták vetésterülete, milyen üzemszervezetben, módszerekkel, hatékonysággal történik a föld művelése, melyek az optimális földhasználat közgazdasági feltételei. A környezetvédőket a művelt és zöld területek aránya, az ipari élelemtermeléssel szemben a társadalmilag is fenntartható, környezetbarát gazdálkodás lehetőségei érdeklik a földhasználat megítélése során. A területfejlesztő és a tervező számára a föld használata fejlesztési/tervezési kategória. A turizmus a rekreációs célok, a gyakorlati szociálpolitika a szegénység enyhítése miatt tervez földhasználatot. Az én munkám középpontjába a földhasználathoz kapcsolódó társadalmi és hatalmi/politikai összefüggések és az ezekhez kapcsolódó gazdasági és üzemszerkezeti kérdések kerültek.

A kötet második fejezete a földtulajdon és földhasználat változásairól szól. A termőterület kilencszázezer, a mezőgazdasági terület másfélmillió hektárral csökkent nyolcvan év alatt. A termelés alól kivett területek mérete háromszorosára nőtt. Ez a másfél millió hektár ötször nagyobb a korábban tartós haszonbérbe adott, 2015-től pedig kiárúsításra kerülő állami tulajdonú földeknél. A politikai intervenció egyértelműen hatott a mezőgazdasági terü-

letek csökkenésére, amihez a védett területek, az útépitések és a települések térfoglalása adódott hozzá. A rövid történeti összefoglalást követően a kilencvenes évek elején hozott, a földtulajdonra és a szövetkezetek átalakulására vonatkozó törvények következményeinek elemzése következik. Másfél évezed alatt az agrárium tulajdonviszonyai, üzemszerkezete és a földhasználat viszonyai is mélyreható változáson mentek keresztül. Közel hét-nyolcszázezer kisebb termelő feladta a gazdálkodást és kilépett a mezőgazdaságból. Az uniós csatlakozás időszakára számottevő földhasználat és termeléskoncentráció alakult ki, amely a későbbiekben sem változott jelentősen. A földhasználók száma vitatott. A fejezet több adatgyűjtés információit is felhasználva mutatja be a földhasználók tényleges létszámkimutatásának módszertani lehetőségeit.

A harmadik fejezet a földhasználat koncentrációját elemzi. A statisztikai adatok szerint is jelentékeny ez a koncentráció, de több megfigyelés is arra figyelmeztetett, hogy a mezőgazdasági területek használatának koncentrálódása mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek között még erőteljesebb is lehet. A statisztikák és a mezőgazdasági összeírások adatainak bizonytalanságai miatt új adatbázist hoztam létre az egységes területalapú támogatások publikált adatai alapján, és ezzel a módszerrel a mezőgazdasági összeírásokhoz hasonlóan közel négyszázezer hektárral több föld művelőjét sikerült azonosítani. A létrehozott adatbázis alkalmasnak bizonyult a birtokrekonstrukciós eljárás alkalmazására is. A birtokrekonstrukció az összes támogatott terület tizenhét százalékának földjeit vonta össze. Az eljárás érvényességét az interjúk és a helyi, közvetlen ellenőrzések igazolták. A rekonstrukció szerint a földhasználat koncentrációja változatlan, vagy még erőteljesebb is, mint évekkel korábban. A külön birtoktestre széttagolt nagybirtokok földhasználatát kevéssé lehet a megszokott adatgyűjtési módszerekkel felderíteni. Az állami tulajdonú földek értékesítésének eddig megismert részei sem a koncentráció csökkenéséről tanúskodnak. A koncentráció mind a négy – a későbbiekben kifejtésre kerülő – szakaszában különös jelentőségű volt a politikai beavatkozások hatása. A történeti és nemzetközi összehasonlítások is

mege erősítik, hogy a magyarországi földhasználat az egyik legkoncentráltabb Európában, és ma még a második világháború előttinél is erőteljesebb.

A negyedik fejezet a földhasználat regionális mintázataival foglalkozik. A nagybirtokok csak a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas területeken nem alakultak ki és minden elemzés azt mutatja, hogy a földhasználat elaprózottsága alulfejlettséggel társul. A kistérségek agrárszerkezetének leírása kilenc, a szőlőművelés körzeteit, az alföldi intenzív gabonatermelés, a kertészeti hagyomány és kisparaszti vegyes termékszerkezet változatait bemutató esettanulmány felhasználásával történik.

Az ötödik fejezetben a földhasználat-koncentráció társadalmi következményeiről, az egyre polarizáltabb agrártársadalomról esik szó. A nagybirtokosok és az agrárkomplexumok munkavállalói, a megerősödő családi termelők, az egyre csökkenő létszámú kisebb gazdaságok tulajdonosai, az integrációk kulcsszereplői, az önellátásra termelő szegények és a középosztályhoz tartozók összetett, konfliktustól sem mentes világa jelenik meg ebben a részben. Az összegző hatodik rész a földhasználat jövőjét és a földhasználó csoportok társadalmi jellemzőinek várható átalakulását mutatja be.

A könyv kutatási előzményei a nyolcvanas évek elejére nyúlnak vissza, amikor Kuczi Tibor és jómagam mezőgazdasági kistermelőkkel készítettünk interjúkat. A mezőgazdaság köré szerveződő második gazdaság, a családok kisüzemi termelése és annak társadalmi hatásai azért számított kitüntetett kutatási témának, mert ez volt a szocialista gazdaságon kívüli legelterjedtebb gazdasági szektor. A háztartások hatvan százaléka termelt élelmiszert saját fogyasztásra és értékesítésre is. Egy éven keresztül interjúkat készítettünk hét kistérségben, valamint kérdőíves felvételt szerveztünk Hajdúböszörményben. Az 1982-es rétegződésvétel is jól használható volt a kistermelők gazdasági habitusának megértése, az üzemtípusok leírása és a gazdasági előnyök társadalmira váltásának elemzése céljából. Tudomásom szerint Bourdieu habitus és tőkeátváltás fogalmait a magyar szociológiában elsőként használtuk akkor empirikus elemzésekben.

A mezőgazdasági termelők világát a kilencvenes évek elején a földkérpótálás, a szövetkezeti átalakulási törvény, a mezőgazdasági támogatások korábbi rendszerének leépítése, az általános társadalmi és gazdasági szerkezetváltás minden szempontból átrendezte. A vidékkel foglalkozó kutatók regisztrálni is alig tudták az egymást gyorsan követő eseményeket és azok következményeit. A KSH-val együttműködve három adatfelvételt szerveztünk, amelyek tanulságai ebbe a könyvbe is beépültek. 1992-ben, 1995-ben és 1999-ben a legnagyobb egyéni termelők közül mindhárom évben ugyanazt az ezer háztartást kérdeztük meg gazdaságaik állapotáról és a háztartástagok élelmiszertermelésben történő részvételéről (Harcsa–Kovách 1996). A szövetkezetek szétbomlásáról és utódszervezeteikről is gyűjtöttünk adatokat, szintén a KSH partnereként (Csité et al. 2002), mely kutatássorozat alkalmat adott a mezőgazdasági üzemszerkezet átalakulásának és a családi termelők között meginduló földhasználat-koncentrációnak a követésére. A MacArthur Foundation egy projektjében végzett munka során ismertem meg a felbomló szocialista rendszerekben végbemenő földprivatizáció módjait Oroszországban, Bulgáriában, Kínában és Kubában (Szelényi 1998). Az ezredfordulót követően egyrészt nemzetközi, európai uniós projektek tették lehetővé az új mezőgazdasági szerkezet kialakulásának vizsgálatát, másrészt lehetőségem nyílt akkori munkahelyemen, az MTA Politikatudományi Intézetében az uniós agráracsatlakozás hatalmi és érdekérvényesítési összefüggéseinek elemzésére. A vidéki gazdaság és társadalom szerkezetének átalakulását egy 2012-ben megjelent kötetben foglaltam össze, amelyben külön fejezetek szólnak a mezőgazdaságról és az agrártermelőkről (Kovách 2012).

Jelen kötet elkészítésére egy, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete és az MTA TK Szociológiai Intézet közreműködésében készült, az OTKA által támogatott nagyobb kutatás adott lehetőséget. A kutatási konzorcium vezetője Kovács Katalin volt (MTA KRTK RKI). Köszönettel tartozom a partner kutatócsoport minden tagjának az együttműködésért és kiváló munkájukért, amely nélkül ez az írás nem készülhetett volna el. Az MTA TK SZI-ben mint ahogy sok korábbi kutatásban, jelen projektben is Csurgó Bernadett-tel és

Megyesi Boldizsárral dolgoztam együtt. A tervezés hármunk munkája volt. Feladatunk a projektben egy 1000 fős, gazdálkodókkal készített adatfelvétel elkészítése és három járás agrárviszonyainak feltérképezése volt, hangfelvétellel rögzített interjúk felhasználásával. A kutatás kérdőívét Megyesi Boldizsárral szerkesztettük, együtt végeztük el a mintavételt és a SAPS támogatási adatok elemezhetővé tételét. Mindhárman részt vettünk a terepmunkában, az interjúk elkészítésében és együtt írtuk – az adatokat feldolgozva – az első elemzést (Csurgó et al. 2016). E könyv eredményei elvászthatatlanok ettől az együttműködéstől, bár a leírtakért teljes mértékig a szerző felelős. Hajdu Gábor a nagy adatbázisok összekapcsolásával és a birtokrekonstrukciós módszer kidolgozásának elősegítésével járult hozzá munkánkhoz.

A szöveg nem érett volna közölhető kéziratrá Cibere Ibolya és Csátori Bálint lektorok különösen gondos figyelemmel végzett kritikai munkája és megjegyzései nélkül. A szöveget Tengerdi Dorka gondozta, Kovács Mariann tervezett mindent a kötetben, ami szép. Minden másért a szerző felelős.

A kutatásszervezés és kötet szerkesztés koordinációs munkáit Dobos Márta végezte. Az 1000 hektár feletti gazdaságok tulajdonosainak, céges kapcsolatainak adatait Hegedűs Réka gyűjtötte össze. Kovács Márta adat- és publikációgyűjtéssel volt segítségemre. Munkájukat és hozzájárulásukat hálással köszönöm.

2. A földtulajdon-szerkezet és a földhasználat

2.1 A földtulajdon és földhasználat reformjai és átrendezései

A mezőgazdasági földtulajdon és földhasználat szerkezete a huszadik században négyszer került átrendezésre. A föld birtokszerkezetének átalakítása pontosan követhető az egyes időszakokra vonatkozó statisztikák, elemzések alapján. A tényleges földhasználat módja (a saját tulajdonú területek művelése, a magántulajdonú és állami, önkormányzati földek bérlete, az üzemszerkezet) sokkal nehezebben kimutatható a források alapján, ezért a mezőgazdasági területek használatának és a termelés koncentrációjának történeti trendjeit kevésbé pontosan ismerjük. A mezőgazdasági területek birtokszerkezete (tulajdonszerkezete) és használatának szerkezete (üzemszerkezet) egyetlen történeti korszakban sem fedte egymást. A földesúri tulajdon és jobbági földhasználat, illetve később a földbérlet kiterjedt rendszere ismert példája a tulajdon és használat (a tulajdonjog és használati jog) kettségének. A föld tulajdonjoga és használati joga természetesen nem ellentétes, egymást kizáró kategóriák, és a föld tulajdonosa (az állami vagy egyéb köztulajdon kivételével) természetes módon többnyire a föld használója is. Más korokban azonban, számos okból kifolyólag, a tulajdonlás és a használat sok esetben szétvált. Vörös (1978) szerint például 1895-ben 16 százalék körüli volt a tisztán haszonbérbe adott földek aránya, ami a vegyes szerkezetű (saját tulajdonú és bérelt földet is használó) gazdaságok földbérleteivel együtt 20–22 százalék is lehetett. 1935-ben is 16 százalék volt a bérelt földek részesedése az összes mezőgazdasági területen belül (Burgerné 2002).

Az egyes statisztikákban a földtulajdon és földhasználat különbségei csupán igen elnagyoltan jelennek meg, ezért a valós földhasználatnak inkább csak

a tendenciái, nem pedig a pontos állapota ismerhető meg. További nehézséget jelent, hogy „mezőgazdasági területen” a jelenkori statisztikai gyakorlat a szántó, konyhakert, gyümölcsös, szőlő és gyeper (rét és legelő) művelési ágak együttes területét érti, amihez nem számítják hozzá az erdők, nádasok és halastavak területét. Az ily módon meghatározott mezőgazdasági terület és az erdő, nádas és halastó területe együtt adják a termőterületet. 2001-ben például a termőterület (7 887 546 hektár) közel kétmillió hektárral volt nagyobb, mint a mezőgazdasági terület (6 073 805 hektár) (Szabó 2010). A termőterület és a mezőgazdasági terület megkülönböztetése a történeti statisztikák döntő többségében nem szerepel, ami gyengíti az összehasonlítás lehetőségét.

A földbirtok szerkezetének részleges vagy teljes átrendezése az 1920-as Nagyatádi-féle földreform, az 1945-ös földosztás, az 1963-ra befejezett szövetkezetesítés, illetve az 1990-es évek elejének földkérdéskörrelátása és földprivatizációja során történt meg. E négy földbirtokszerkezet-átalakítás eredményeit és következményeit a szakirodalom részletesen dokumentálta (például Burgerné 2002, Orosz et al. 1996, Estók et al. 2003, Varga 2003).

A Nagyatádi-féle földreformmal, majd néhány kisebb földrendezeéssel az összes terület 4 százalékát, 1,15 millió katasztrális hold földet osztottak ki a két világháború között, amelynek kétharmada kistulajdonosokhoz került, továbbá 300 000 házhelyet mértek ki. A reform tehát a törpebirtokok számát növelte meg, de nem változtatott a földek 45 százalékát tulajdonló nagybirtokok túlsúlyán. Az 1945-ös földosztással a termőföld harmincöt százaléka, 3,3 millió katasztrális hold került 650 000 új tulajdonoshoz. Körülbelül 100 000 jogosult kimaradt a földosztásból. 2 millió katasztrális holdat állami, községi, közbirtokossági és egyéb közületi célokra használtak fel. 418 000 házhelyet is szétoztottak, amelyeknek jelentős részéhez termőterületet vettek igénybe. A földosztással lényegében megszűnt a nagy- és középbirtok, a föld 38–40 százalékának tulajdonjoga gazdát cserélt (Dorgai 2004). 1948-at követően a nagyobb paraszti birtokok száma is erősen visszaesett az ellenük indított politikai hajsza miatt.

Az 1962-re befejezett kollektivizálással a termőföld 94 százaléka került állami tulajdonba vagy szövetkezeti használatba. A korszak végére a szövetkezetek használatában levő földek 61 százaléka volt szövetkezeti, 25,1 százaléka tagi, 3,8 százaléka pedig állami tulajdonban (Dorgai 2004). A hatvanas-hetvenes évek fordulójától a mezőgazdasági kis- és nagyüzem sajátos és sikeres együttélésének ellenére a nagyüzemek használták a mezőgazdasági földterületek túlnyomó többségét. A hetvenes évek elejétől a kisüzemekben előállított bruttó mezőgazdasági termékek a nagyüzemei termékek 46–52 százalékát tették ki, a kisüzemek azonban a „háztáji gazdálkodás” keretében a mezőgazdasági földterületnek csak nagyon kis részét használták. A mezőgazdasági kettős üzemstruktúra (kisüzem, nagyüzem) a földhasználat szerkezetében egyáltalán nem jelentkezett.

Az 1991-es kárpótlási törvény, majd a szövetkezeti törvény radikálisan alakította át mind a földtulajdont, mind a földhasználatot és a mezőgazdaság üzemszerkezetét.

A földtulajdon és földhasználat a négy nagy szerkezeti átrendezés és reform közötti időszakokban is állandó változásban volt. Ez egyrészt a földpiaci mozgásokból következett még akkor is, ha a föld adásvételét időről időre politikai szempontokat követve szabályozták. A szocialista korszakban például a kollektivizálást követően a földpiacot lényegében törvényileg befagyasztották. A tulajdonlás és használat módjait azonban egy sor nem piaci jellegű, hanem adminisztratív természetű beavatkozás is módosította. A vonatkozó szakirodalmak jószereével kivétel nélkül kiemelik, hogy a földtulajdonviszonyokba és ezen keresztül a föld használatába és annak piaci forgalmába történő beavatkozás a 20. és 21. században az (agrár)politika lényeges preferenciája volt (Szabó 2010, Dorgai 2004). Ennek egyik példája a világháborúk közötti korlátozott polgári tagosítás, melyet a mezőgazdasági termelés gazdaságosságának biztosítása miatt törvény elfogadásával kezdeményeztek. A magyarországi 16 millió katasztrális hold (9,2 millió hektár) földterület 11 millió földtagból állt, ami az átlagos méret – 1,5 hold (0,86 hektár) – következtében nehezen

volt gazdaságosan művelhető. A polgári tagosítás alapvetően államigazgatási eljárás volt, azonban csak ott indították meg, ahol a helyi tulajdonosok azt kezdeményezték. A résztvevők érdekeinek érvényesítését, a valós értékbecslést és a végrehajtást jogszabály szavatolta. 268 községben történt meg a polgári tagosítás. Az ötvenes években több részleges, csak egyes határrészekre vagy teljes községi területre érvényes tagosítás is történt. A kollektivizálás és a nagyüzemi mezőgazdaság kialakításának következménye a nagyarányú tagosítás volt, amelyet különösen a hetvenes években a szövetkezetek és állami gazdaságok összevonása miatti földhasználat-koncentráció követett. Az 1967-es földtörvény célja a földtulajdon és földhasználat harmonizálása volt. Ekkor a termőföld kétharmada került szövetkezeti tulajdonba, ami nagyobb mértékű tagosítást is lehetővé tett. A termelőszövetkezeti tagok a szövetkezeti vagy állami tulajdonba kerülő földek után megváltási árat kaptak. Az 1976-ban született törvény a nagyüzemi földhasználat koncentrálásnak további segítéséről szólt, amelynek alapjaként az önkéntes földcserét határozták meg mind a magántulajdonú földekre vonatkozóan, mind a nagyüzemek közötti földrendezések viszonylatában.

2.2 A termőterület és a mezőgazdasági terület változásai

A földhasználat módját az előzőekben röviden felsorolt földbirtok- és földtulajdon-rendezések mellett a település- és területrendezések, a városi területek, a beépített területek terjeszkedése, a rekreációs célú földhasználat, az utóbbi évtizedek intenzív utépítése és a természetvédelmi területek és nemzeti parkok gyors növekedése is befolyásolta. A védett területek száma például a kétszeresére, a védett földterület 300 000 hektárral nőtt, nagyságuk pedig együttesen a mezőgazdasági területek ötödét tette ki 2014-ben (2.1 tábla) (a tartós bérletbe adott állami tulajdonú földek, köztük a védett területek eladása a könyv írásakor még nem fejeződött be). A művelésből kivett területek nagysága a 20. század közepétől folyamatosan emelkedett. 2000 és 2009 között 60 000 hektárral többet fogtak ismét termelés alá, ám a termelés alól kivett területek nagysága így is valamivel több mint kétszer akkora, mint 1950-ben – ez 2009-ben másfél millió hektárt tett ki (2.2 tábla). A mezőgazdasági területek csökkenése hasonló mértékű volt ugyanebben az időszakban.

2.1 tábla. A védett területek növekedése 1991 és 2014 között

	A védett területek száma	Területek nagysága (ezer hektár)
1991	1072	651,8
1995	1060	704,0
2000	1398	852,7
2005	1481	878,4
2006	1486	878,4
2007	1506	884,2
2008	1875	884,3
2009	2025	893,1
2010	2025	893,1
2011	2128	892,2
2012	2232	896,8
2013	2272	894,6
2014	2141	891,8

Forrás: KSH (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_ux002.html#)

2.2 tábla. A művelés alól kivett terület és a mezőgazdasági terület, 1950–2009 (ezer hektár)

Év	Művelés alól kivett terület	Mezőgazdasági terület	Termőterület
1930	595,2	7 576,5	8 702,1
1935	601,7	7 571,6	8 698,1
1940	599,3	7 552,7	8 698,4
1945	649,7	7 498,3	8 642,6
1950	728,2	7375,5	8570,8
1970	925,1	6875,1	8378,1
1980	1003,8	6473,0	8299,8
1990	1587,5	6473,0	8235,0
2000	1587,5	5853,9	7715,5
2009	1528,2	5783,3	7775,2

Forrás: Verőné 2010 és KSH
(https://www.ksh.hu/docs/hun/agraar/html/tabl1_3_1.html)

A mezőgazdasági terület 1945–2014 között folyamatosan csökkent (2.3 tábla). 2014-ben 2 149 000 hektárral kevesebb művelt területet számláltak, mint 1945-ben. A regisztrált mezőgazdasági földterület módosulása öt időszakot kivéve néhány tízezer hektáros folyamatos csökkenést jelentett. Két időszakban (1945–1946, illetve 2012–2014) néhány ezer hektáros növekedés ment végbe (2.3 tábla). A második világháborút követő 69 évben az évről évre regisztrált változások átlagos mértékéhez képest, háromszor csökkent jelentős arányban a statisztikailag kimutatott mezőgazdasági földterület (1991–1992, 1999–2000 és 2009–2010 között), együttesen közel egymillió hektárral. A 2009–2010 közötti csökkenés elsősorban a statisztikai módszerek változásából ered. A KSH ekkor vette át az EUROSTAT módszerét, miszerint a paragon hagyott, azaz a ténylegesen nem művelt területeket nem az adott művelési ágaknál, hanem a művelés alól kivett területeknél tartja számon. Ez a 350 000 hektár körüli terület valójában nem művelt terület, csupán statisztikai nyilvántartása változott. A másik két esetben is 300 000 hektárt meghaladó volt egy év alatt a mezőgazdasági terület csökkenése, ami sokszorosan meghaladja a második világháború éveiben vagy a kollektivizálás során mű-

velésből kivont területek nagyságát. A mezőgazdasági területek zsugorodása szempontjából legkritikusabb két időszakban a politikai beavatkozás (földkár-pótlás, a kiscgazda vezetésű agrártárca) hatása, illetve a statisztikai módszerek változásának következménye valószínűsíthető a kimutatásokban szereplő adatokra vonatkozóan. A csökkenés azonban ez utóbbi figyelembe vételével is jelentősnek számít – az egyes növények hozamai vagy más gazdálkodási okok nem indokolták a területcsökkenést. Az összesen 650 000 hektáros területcsökkenés kétszeresen haladja meg a 2015-ben eladásra kerülő állami földek nagyságát.

2.3 tábla. A mezőgazdasági területek változása
a második világháborút követő időszakban

Év	Mezőgazdasági terület, ezer hektár
1945	7498,3
1946	7530,4
1947	7527,3
1948	7461,6
1949	7405,6
1950	7375,5
1951	7348,1
1952	7337,2
1953	7277,5
1954	7276,7
1955	7245,5
1956	7213,6
1957	7201,2
1958	7195,6
1959	7 186,7
1960	7141,1
1961	7083,6
1962	7012,7
1963	6984,8
1964	6979,8

Év	Mezőgazdasági terület, ezer hektár
1965	6953,6
1966	6927,5
1967	6913,4
1968	6902,6
1969	6888,1
1970	6875,1
1971	6855,1
1972	6846,5
1973	6835,0
1974	6782,7
1975	6769,9
1976	6757,2
1977	6729,5
1978	6697,9
1979	6651,2
1980	6626,5
1981	6601,2
1982	6582,4
1983	6570,5
1984	6554,5

Év	Mezőgazdasági terület, ezer hektár
1985	6539,7
1986	6523,6
1987	6511,3
1988	6497,3
1989	6483,9
1990	6473,1
1991	6459,7
1992	6135,7
1993	6129,1
1994	6122,0
1995	6179,3
1996	6184,4
1997	6194,6
1998	6192,7
1999	6186,3

Év	Mezőgazdasági terület, ezer hektár
2000	5853,9
2001	5865,4
2002	5867,3
2003	5864,7
2004	5863,8
2005	5854,8
2006	5808,9
2007	5807,1
2008	5789,7
2009	5783,3
2010	5342,7
2011	5337,2
2012	5338,0
2013	5340,0
2014	5346,3

Forrás: KSH (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_omf001a.html?down=87; https://www.ksh.hu/docs/hun/agraar/html/tabl1_3_1.html)

2.3 A földtulajdon- és földhasználat-szerkezet jellemzői 1991 után

A földtulajdon és földhasználat jelenlegi erős koncentrálttsága az 1991-es földkézpótlással kezdődő korszak eredménye. A föld tulajdonlásának jogi kereteit a kárpótlási és a szövetkezeti törvény határozta meg. A földprivatizáció módját és lebonyolításának időtartamát a társadalmi igényeknek is megfelelő politikai szándékok szabták meg, míg a gazdasági szempontok háttérbe szorultak (Juhász 2006, Kovách 2012). A jogosultak száma meghaladta a 1500 000 (Bacsa 1994), mások szerint a 2 millió főt (Oros 1999). A kárpótlás céljainak eléréséhez nem volt elegendő föld. 2430 ezer hektárra nyújtottak be kárpótlási igényt, ám a szövetkezetek használatában levő 5

millió hektárból mindössze 1873 ezer hektár elkülönítésére volt lehetőség (Varga 2004). A korábban szövetkezeti művelésben lévő földek egyharmada, 2 millió hektár került magántulajdonba és a családi gazdaságok vagy egyéni gazdák társas vállalkozásainak használatába. A földlicítálások 1994-ig tartó első szakaszában 340 000 igényjogosult kapott 27,5 millió aranykorona értékű földet. A kárpótlás során megszerzett földek átlagos nagysága 4,4 hektár volt (Burgerné 1996). A kárpótoltak kétharmada volt nyugdíjas vagy nem mezőgazdasági foglalkozású (Varga 2004). Az 1994-es földtörvény¹ kizárta a jogi személyek és a nem magyar állampolgárok földtulajdonlását és 300 hektárban maximálta a megszerzhető földek nagyságát. A termelőszövetkezetek utódszervezeteinek vezetői, akik a nagyobb üzemméret megerősítésére vártak, a szocialista kormányzat passzív agrárpolitikájára történő válaszként 1995-től felgyorsították a még közösségi használatban és tulajdonban lévő földek és termelési eszközök privatizációját. 1996-ra a kijelölt földek 94 százalékat árverezték el. A termőföld háromnegyedét tehát privatizálták, így másfél millióan váltak földtulajdonossá. A mezőgazdasági kisüzemek tulajdonába került földek nagysága 1994 és 1996 között megkétszereződött. A kárpótlás az ingatlan-nyilvántartási bejegyzésekkel és a részarány-tulajdonok kiadásával 2000-re zárult le.

A földtulajdon szerkezetét a kilencvenes években a kisbirtok túlsúlya jellemezte. Az öt hektárnál kisebb egységek a terület 40 százalékát, a 10 hektárnál kisebb gazdaságok az összes gazdaság közel hatvan százalékát jelentették (Burgerné 1996). A felaprózott birtokstruktúra következményeként a tulajdon és a földhasználat (ebből következően az üzemstruktúra) szerkezete az évtized első két harmadában csak kevésbé fedte egymást. A mezőgazdasági terület közel kétharmadát bérelt földként használták. A nagyobb, 50 hektár feletti egyéni gazdaságok sem tudtak kiterjedtebb földtulajdonhoz jutni, és a művelésükben levő földek kétharmadát bérelték, ami jelentősen növelte termelési költségeiket (Harcza 1995, Harcza–Kovács 1996).

¹ 1994. évi LV. törvény a termőföldről.

A földpiac 1995–96-ot követően élénkült fel. Évente a földek 7–10 százaléka cserélt gazdát, amely sokkal magasabb arány a stabil tulajdoni szerkezetű agrárgazdaságokhoz hasonlítva (Burgerné 1996, 2002). A földpiaci mozgásoknak három iránya volt. 1. A szövetkezetek által használt földek a vagyonrész-kiadások, és vagyonrész-felvásárlások következtében is egyre nagyobb arányban kerültek magántulajdonoshoz az évtized második felében (Kovács–Bihari 1998). 2. A nagyobb családi gazdaságok rendszeres földfelvásárlásokba kezdtek. Az összes családi gazdaság 0,3 százalékát kitevő 50 hektárt meghaladó mezőgazdasági területen gazdálkodók 1996-ban az egyéni gazdaságok földjeinek 18 százalékát használták (Harcsa 1995). Az MTA PTI és a KSH 1992-ben, 1995-ben és 1999-ben végrehajtott farmerfelvételei szerint az 1999-ben 50–100 hektáron gazdálkodók aránya 1992-höz hasonlítva nyolcszorosára, 1996-hoz képest másfélszeresére, míg a 100 hektár feletti gazdaságoké 1992 és 1999 között hatszorosára, 1996-tól 1999-ig megközelítőleg kétszeresére emelkedett (Csire et al. 2002). A legnagyobb gazdaságok nyolcvan százaléka 1992 és 1999 között növelni tudta termelését, ami a kezdődő földtulajdon-koncentrációnak a következménye is volt. 27 százalékuk esetében a növekedés folyamatos volt a hét év alatt. A növekedésben nagyobb szerepe volt a földbérletnek, ám a legnagyobb családi gazdaságok a saját tulajdonú földek területét is folyamatosan növelték. 3. Az ezredfordulón az átalakított szövetkezetek tulajdonában a föld 3 százaléka, a gazdasági társaságok tulajdonában 4 százaléka, míg állami tulajdonban 10 százaléka volt. A földprivatizáció célja az új évezredben az állami tulajdonban lévő, vagyonkezelésbe és tartós használatba adott területek, valamint az időközben felbomló szövetkezetek tulajdonában lévő földek megszerzése volt. A tartós használatba adott állami földek privatizálásának több szakasza is volt az elmúlt tizenöt évben. A 30–32 000 darabban lévő utolsó 380 000 hektár árverezése 2015–16 telén történt meg.

A föld használatát tekintve a földtulajdonlás radikális és gyors átrendeződéséhez hasonló folyamatok zajlottak. A földkárpótlás és földprivatizáció előtt a magántermelők földhasználata erősen korlátozva volt. A hetvenes és

nyolcvanas években az összes mezőgazdasági termék legalább egyharmada a családi kisüzemekből származott, de a kisüzemek földhasználatát túlnyomórészt a háztáji földekre és a kertekre korlátozódott. Kivételnek számított az a kistermelő, akinek a földhasználatát meg tudta haladni ezt az elég szűkös keretet. A föld művelése a korszak végéig a szövetkezetek és állami gazdaságok előjoga volt. A nagyüzemi és kisüzemi földhasználatnak a tényleges termelési kapacitásoknak és potenciáloknak is ellentmondó rendszerén a föld részleges reprivatizációja változtatott. 1994-re a földek harmadát (megközelítőleg 2 millió hektárt) művelték az egyéni gazdák vagy társas vállalkozásaik (Burgerné 2002). A szocialista korszak nagyüzemeit radikálisan átalakították. A 128 állami gazdaságot először gazdasági társasággá alakították, amelyek többségét az ezredforduló környékén adták el a piaci értéknél sokkal alacsonyabb áron (Varga 2004). 25 állami gazdaságot stratégiai fontossága miatt állami tulajdonba vettek, de később ezeket is privatizálták. Körülbelül száz termelőszövetkezet 1991–1992-ben ment csődbe. Az 1992-es szövetkezeti átalakulási törvény végrehajtásának a következtében az 1441 termelőszövetkezetből 1273-at alakítottak át. A földhasználat szempontjából annak volt a legnagyobb hatása, hogy a szövetkezetek kétharmadában történt egyéni, húsz százalékában csoportos kiválás (Varga 2004). A kiválások mellett 350 gazdasági társaságot vagy nem önálló jogi személyiségű társaságot hoztak létre, és 80–100 esetben váltak szét a szövetkezetek. 1995–1996-ban még 1933 szövetkezet, 188 részvénytársaság, 3654 kft., és 1,2–1,6 millió részidős és teljes idős családi gazdaság használta a termőföldet. A kilencvenes évek második felében a továbbélő szövetkezetek további intézményi átalakuláson mentek keresztül (Csite et al. 2002). Háromnegyed részük sok kisebb egységre bomlott és végül megszűnt, vagy egyéni földtulajdonosok társas vállalkozásaként működött tovább. A szövetkezetek tizede még 2000 előtt csődeljárás alá került és megszűnt. A szövetkezetek 15–17 százaléka maradt egyben 1996 után is, de nagyobb részük később felbomlott. A szövetkezeteket és állami gazdaságokat a kárpótlási, földprivatizálási folyamat, majd az uniós csatlakozás következményei kevés kivétellel lényegében felszámolták.

A kilencvenes évek második felére a földek 40–50 százalékának a használati már az egyéni gazdaságok voltak (2.4 tábla). A kisgazdaságok fele a kilencvenes évek közepén 10 hektárnál kevesebb földet művelt, az átlagos földterület 1 hektár körül volt, ami csak az évtized végére nőtt két hektárra (Burgerné 2002). A nagyobb családi gazdaságok a művelésükben levő földjeik kétharmadát bérelték. A kilencvenes évek második felében az egyéni termelők és a vállalatok, szervezetek földhasználatának koncentrációja is elindult. Az 50 és 100 hektár közötti gazdaságok, valamint a 100 hektár felettiek is kétharmaddal növelték a területeiket, de hasonlóan gyors volt a 10 és 50 hektár közöttiek bővülése is.

2.4 tábla. A földterület használata gazdálkodási formák szerint (százalék)

	Vállalatok és gazdasági társaságok	Szövetkezetek	Egyéni gazdálkodók
1990	30,8	55,3	13,9
1991	32,9	51,5	15,6
1992	38,7	45,5	15,9
1993	33,4	42,3	23,7
1994	33,2	29,3	22,3
1995	27,9	23,7	43,4
1996	28,1	21,6	45,1
1997	25,4	19,6	49,7
1998	25,9	18,0	51,0
1999	28,2	16,1	50,4
2000	59,4		40,6

Forrás: KSH ÁMÖ, idézi Csíte et al. 2002.

A földhasználat-koncentráció az uniós csatlakozást közvetlenül megelőző időszakban sem, és azt követően sem csökkent. Az uniós csatlakozást a termelés koncentrációjában érdekelt nagy családi gazdaságok és a nagyüzemek politikai koalíciójának képviselői menedzseltek (Kovács 2012). Ez a politikai szerepvállalás és politikai tőke elégnak bizonyult a földhasználat-koncentráció folytatásához is. Az ezredfordulót követő évtized második felére már egyértelműen a nagyobb gazdaságok használatába került a termőföld.

2.5 tábla. A gazdaságok számának és területének megoszlása a használt terület nagyságkategóriái szerint, gazdaságcsoportonként, 2007

Termőterület nagyságcsoport, hektár	A gazdasági szervezetek		Az egyéni gazdaságok		Az összes gazdaság	
	száma- nak	terüle- tének	száma- nak	terüle- tének	száma- nak	terüle- tének
	megoszlása, százalék					
0 (nem használ)	10,7	–	8,7	–	8,7	–
0 < 0,2	1,1	0	38,3	1,0	37,9	0,4
0,2 – < 0,5	1,1	0	19,7	1,6	19,5	0,6
0,5 – < 1,0	0,8	0	7,3	1,3	7,2	0,5
1,0 – < 5,0	5,9	0,03	15,1	9,5	15,0	3,7
5,0 – < 10,0	4,8	0,07	4,1	8,1	4,1	3,1
10,0 – < 50,0	21,4	1,2	4,9	28,7	5,0	11,8
50,0 – < 100,0	11,1	1,7	0,8	17,0	0,9	7,6
100,0 – < 300,0	19,2	7,6	0,6	27,4	0,8	15,3
300,0 és több	23,4	89,3	0,04	4,9	0,3	56,7
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2007

2007-ben már az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok művelték az összes terület 80 százalékát (2.5 tábla). A földhasználat-koncentráció az egyéni gazdálkodók között is jelentős méreteket öltött, ami annak a következménye is volt, hogy csak a 100 hektár feletti gazdaságokban keletkezett számottevő és földvásárláshoz vagy földbérlethez felhasználható nyereség. Az 50–100 hektár közöttiek inkább nullszaldósok, a kisebbek veszteségesek voltak (Burgerné-Szép 2006). Az 50 hektár feletti családi gazdaságok művelték az egyéni gazdaságok területeinek a felét. Az egyéni gazdaságok száma 1991 és 2013 között gyorsan csökkent. 2000-re az 1992-ben működő 1 395 800 egyéni üzemből 958 500 maradt meg és a létszám 2013-ra tovább csökkent, 446 000-re (2.6 tábla). A kilencvenes évek második felétől induló ag-

rárszerkezet-váltás egyik következménye tehát, hogy ma a legnagyobb földterületek a gazdasági szervezetek használatában vannak. A szerkezetváltás másik meghatározó eleme is kapcsolódik a földkoncentrációhoz. A termelés specializációja (az intenzív gabonatermelés területnyerése) előidézője és következménye is a földhasználat koncentrációjának mind az (agrár)gazdasági szervezetekben, mind az egyéni gazdaságokban. A gazdasági szervezetek 73 százaléka csak növénytermesztéssel foglalkozott 2005-ben (Laczkó 2007).

A földhasználat az új évezred első éveire a koncentráció és az erős polarizáció kettősségének állapotába került (Romány 2002). A termőföld 56,7 százaléka az összes termelőegység mindössze 0,32 százalékának használatában volt. Az ötven hektár feletti gazdaságok (az összes gazdaság 2 százaléka) a termőföld négyötödét használták, míg a gazdaságok közel kétharmada egy hektárnál kevesebb földet művelt.

2.6 tábla. A mezőgazdasági tevékenységet folytatók száma 1991–2013 (ezer db)

Év	Gazdasági szervezetek	Egyéni gazdaságok	Összes gazdaság
1991	2,6	1395,80	1398,30
2000	8,4	958,5	966,9
2003	7,8	765,6	773,4
2005	7,9	706,9	714,8
2007	7,4	618,7	626,1
2010	8,6	564,4	573,0
2013	8,7	482,5	491,2

Forrás: KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás 2010, KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás 2013 (https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_amo_2010, https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_gso), saját szerkesztés

2.4 A föld használói

A földet közvetve vagy közvetlenül használók számának meghatározása nem egyszerű feladat. A közvetlen földhasználók, egyéni gazdálkodók és alkalmazottaik, a szervezetek tulajdonosai és alkalmazottai, az idénymunkások, a segítő családtagok, a saját fogyasztásra termelők létszámára vonatkozóan ellentmondásos adatokkal lehet találkozni még a KSH kiadványaiban is (lásd erről Csire et al. 2002). A termőföldet közvetlenül használónak tekinthető minden egyéni és vállalati, ill. szövetkezeti formában működő mezőgazdasági termelő, beleértve az állattartó gazdaságokat és a gépi szolgáltatásokat végzőket is, mivel tevékenységük feltétele a föld használata. Közvetve földet használók az élelmiszer-feldolgozás vállalatai és munkavállalói, de bizonyos mértékig minden olyan gazdasági szektor is, amely elválaszthatatlan a földhasználatától. Az élelmiszerkereskedelem, a természetvédelem, a vadászat és halászat, vagy a turizmus több ágazatának a tevékenysége is kötődik a föld gazdasági/termelési célú használatához.

A magyar mezőgazdasági területet három üzemalaptípus, a részidős, elsősorban saját fogyasztásra termelő miniüzem, az árutermelő családi gazdaság és a mezőgazdasági nagyüzem használja. 2013-ban 8798 gazdasági szervezet és 482 500 egyéni gazdaság folytatott mezőgazdasági termelést (KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás, a továbbiakban: KSH GSZÖ, 2013). Az egyéni gazdaságok száma 2010 és 2013 között közel hatvanezerrel csökkent, 2000-hez viszonyítva pedig a felére esett vissza. A statisztikailag nyilvántartott üzemméretet elérő gazdaságok 49 százaléka csak saját fogyasztásra termelt 2013-ban (KSH GSZÖ 2013). Az értékesítésre termelő gazdaságok száma 47 százalékkal nőtt 2010 és 2013 között. A saját fogyasztásra termelés a mezőgazdasági termelés piacosítása és a földhasználat-koncentráció ellenére fennmaradó és újraéledő formája a magyarországi élelmiszer-termelésnek. A saját fogyasztásra termelők számára vonatkozó adatok ellentmondásosak. A KSH 2013-as Gazdaságszerkezeti Összeírása alapján 1,1 millió háztartás végzett küszöbérték alatti, többségében saját fogyasztásra történő élelmi-

szer-termelést. A *Vidék 2005* felvétel alapján készített elemzés szerint is 2–3 millió résztvevőre következtethetünk, ami egybeesik a KSH-megfigyeléssel. Az idősebb, hátrányosabb munkaerő- és jövedelmi helyzetben lévő, vagy más módon hátrányokat halmozó falusi és kisvárosi társadalmi csoportok túlélési stratégiája a saját fogyasztásra termelés, ugyanakkor a fiatalabb, városi közép- és felsőközéposztályokhoz tartozók között is egyre többen vannak, akik számára a saját termelésű élelem értéket jelent. A saját fogyasztásra termelés egyszerre eltűnőben lévő és újraéledő földhasználati forma.

A mezőgazdasági termelés szereplőit Kapronczai (2007) 1 448 962 főben adta meg. 9529 mezőgazdasági vállalattal és jogi személyiségű vállalkozással, és 4407 betéti társasággal és nem jogi személyiségű szervezettel számolt. A nem üzemszerű, ház körüli termeléssel, kedvtelésszerűen és önellátó jelleggel űzött mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó háztartások (miniüzemek) száma az összegző tanulmány szerint 728 000 volt a 21. század első éveiben. Az egyéni, családi gazdasági egységek számát Kapronczai összesen 711 433 darabban adta meg, amely létszámból 706 900 az egyéni gazdaságok száma, 20 349 a magánvállalkozás, 686 551 a főfoglalkozású családi gazdaságoké, részmunkaidős és mellékfoglalkozású és kisegítő gazdaságoké, további 4533 esetben pedig társas vállalkozás az egyéni földhasználat formája. Ezek az adatok a földet közvetlenül használókra vonatkoztak. A 728 000 üzemméretet el nem érő egység nem szerepelt mezőgazdasági termelőként a KSH ki-mutatásaiban. A statisztikai besorolás alapja a kérdezés időpontjában beval-lott földméret és a kérdezés évében bizonyos időpontig elért mezőgazdasági termékek nagysága. Ez megfelel a nemzetközi agrárstatisztikai gyakorlatnak, ám az egyéni, családi gazdálkodókkal közel azonos számú, nagy valószínű-séggel önellátásra termelő 728 000 kisüzem besorolását meglehetősen bi-zonytalanná teszi.

A *Vidék 2005* felvétel eredményei azt mutatták, hogy a felnőtt lakosság 7–8 százaléka foglalkozott főállásban vagy kiegészítő tevékenységként piaci értékesítésre kerülő élelmiszer termelésével (Kovách–Kelemen 2007), ami a

2.7 tábla. Az agrárérintettség mutatói, 2015, százalék

Az agrárérintettség néhány mutatója	Százalék
Zöldséget, gyümölcsöt, más növényt termel értékesítésre	2,2
Zöldséget, gyümölcsöt, más növényt termel saját fogyasztásra	33,5
Haszonállatot tart értékesítésre	1,6
Baromfit, sertést, haszonállatot tart saját fogyasztásra	18,0
Van termőföld a birtokában – 1 hektárnál kevesebb	11,7
Van termőföld a birtokában – 1 hektárnál több	4,0
Volt a felmenői között mezőgazdasági foglalkozású	33,6
Mezőgazdaságban dolgozik	3,0
N	3553

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban adatfelvétel (Hajdu-Kristóf 2015), saját szerkesztés

statisztikai összeírásokban szereplő adatokhoz hasonló arány. Az összefoglalóan „önellátásra termelő” kisgazdaságokat a *Vidék 2005* felvétel azonban a statisztikai összeírásokhoz képest háromszor nagyobbak mutatta ki.

Az *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* kutatás (Függelék 1) 2015-ben a *Vidék 2005* felvételhez hasonló módszerrel szerzett információkat a felnőtt népesség agrárérintettségéről és földhasználatáról². A felnőtt népesség 15,7 százaléknak van termőföld a tulajdonában, bár 1 hektárnál nagyobb birtoka csak 4 százaléknak van. A kérdezettek harmada termel saját fogyasztásra zöldséget és gyümölcsöt, és 18 százalékuk tart fogyasztási céllal haszonállatot (2.7 tábla). A magyar felnőtt lakosság 51,9 százaléka kap-

2 Az agrárérintett kategóriák: **erősen agrárérintett**, azaz eladásra termel élelmiszert, egy hektárnál nagyobb termőterület van a tulajdonában, a mezőgazdaságban dolgozik vagy ott volt az utolsó foglalkozása a nyugdíj vagy a munkanélküliség előtt, illetve van mezőgazdasági szakképzettsége; **gyengén agrárérintett**, azaz saját fogyasztásra termel élelmiszert, van termőföld a birtokában, de az egy hektárnál kisebb terület; **rejtetten agrárérintett**, azaz a két korábbi kategória jellemzői közül egyikről sem számolt be, de szabadidejének egy részét kertműveléssel, hobbikertészkedéssel tölti; **csak a felmenői érintettek**, azaz nincs agrárérintettség, de a szülők, nagyszülők között volt mezőgazdasági foglalkozású; **nem agrárérintett**, azaz semmilyen kategóriába sem tartozik az előbbiektől.

2.8 tábla. A felnőtt népesség agrárérintettsége, 2015, százalék

Agrárérintettség	%
Erősen agrárérintett	11,7
Gyengén agrárérintett	28,0
Rejtett agrárérintett	17,9
Nem agrárérintett	34,6
Nem érintett, csak a felmenői érintettek	7,7
N	3553,0

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban *adatfelvétel (Hajdu–Kristóf 2015), saját szerkesztés*

csolódik valamilyen formában az agráriumhoz és ezzel a földhasználathoz is (2.8 tábla). A 2.9–2.13 táblák mutatják meg a földhasználatra vonatkozó információszerzés nehézségeit. Arra vonatkozó kérdésünkre, hogy a válaszadó rendelkezik-e termőfölddel, 15,7 százalék válaszolt igennel, akiket a termőföld nagysága és más információk alapján az agrárérintettek vagy a gyengén agrárérintettek közé soroltunk (2.9 tábla). A felvétel mintájába kerültekől azt is megkérdeztük, hogy termelnek-e saját fogyasztásra vagy értékesítésre zöldséget, gyümölcsöt vagy tartanak-e ilyen céllal haszonállatot. A válaszok összevetése a földtulajdonnal egyértelműen mutatja, hogy a válaszadók jelentős része (18,4%) nem számol be földtulajdonról, ugyanakkor úgy termel élelmiszert saját fogyasztásra vagy értékesítésre, hogy az földhasználat nélkül valószínűleg. Ez jellegzetesen előforduló helyzet a hasonló céllal folytatott kérdőíves vizsgálatoknál. A termőfölddel nem rendelkezők 12,2 százaléka tart saját fogyasztásra (nagyon kevesen értékesítésre is) valamilyen haszonállatot. Ez az összes válaszadó nagyjából 10 százaléka, akiknek az állattartása közvetett vagy közvetlen földhasználatot feltételez, viszont akiket az állattartásra vonatkozó kontrollkérdés nélkül nem lehetne földhasználóként értelmezni. Az állattartók esetében a földhasználat csak erősen valószínű és/vagy közvetett. Olyan esetekben, ahol nemmel válaszoltak a földtulajdonra vonatkozó kérdésre, ugyanakkor zöldség-, gyümölcstermelésről számoltak be (2.11–2.12 táblák), a földhasználat nyilvánvaló. Az összes megkérdezett

2.9 tábla. Agrárérintettség és termőföld-tulajdon, 2015, N=3553

	Van-e a háztartás tulajdonában termőföld?						
	Igen, kevesebb mint egy hektár		Igen, több mint egy hektár		Nem/nincs		Együtt
Erősen érintett	86	20,7%	141	100%	185	6,2%	414
Gyengén érintett	330	79,3%	0	0%	662	22,1%	995
Rejtett érintettség	0	0%	0	0%	636	21,3%	636
Nem érintett	0	0%	0	0%	1229	41,1%	1230
Nem érintett, de a felmenők érintettek	0	0%	0	0%	274	9,2%	274
Együtt	416	100%	141	100%	2991	100%	3553

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI/ Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban adatfelvétel, saját szerkesztés

2.10 tábla. Termőföld-tulajdon és állattartás saját fogyasztásra, 2015

Termőföld-tulajdon	Tartanak-e baromfit, sertést vagy egyéb haszonállatot saját fogyasztásra? (saját kertben, telken is)		
	Igen	Nem	Együtt
Kevesebb mint egy hektár	193	223	416
	46,4%	53,6%	100%
Több mint egy hektár	80	61	141
	56,7%	43,3%	100%
Nincs	364	2625	2990
	12,2%	87,8%	100%
Nem válaszolt	3	2	5
	60%	40%	100%
Nem tudja	0	1	1
	0%	100%	100%
Együtt	640	2912	3553
	18%	82%	100%

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI/ Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban adatfelvétel, saját szerkesztés

valamivel több mint ötöde úgy termeszt valamilyen növényt saját fogyasztásra, hogy nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy saját maga vagy családja rendelkezik-e termőföldtulajdonnal. A saját fogyasztásra termelés statisztikai „felderíthetősége” a fenti példák alapján problematikus.

Az egyéni gazdaságok 60 százaléka saját fogyasztásra termelő volt 2010-ben, és 46 százaléka 2013-ban is (KSH GSZÖ 2013). A *Vidék 2005* és az *Integrációs* adatfelvétel arra figyelmeztet, hogy a saját fogyasztásra termelők száma a mérési problémák és a rejtett mezőgazdasági termelés, illetve földhasználat miatt a statisztikai kimutatásokban szereplő adatoknál lényegesen nagyobb is lehet, illetve hogy a saját fogyasztásra termelők számának gyors csökkenése mögött módszertani, kérdezéstechnikai problémák is állhatnak. Az agrárstatisztikákban az üzemméretet el nem érők önellátásra termeléséről megalapozottan feltételezhető, hogy annak volumene nagyobb arányú, és körülmintőbb kérdés esetén több tízezren is az üzemméretet elérő gazdaságok közé kerülnének közülük. Ez alapján valószínű, hogy a csak önellátásra termelő, statisztikai üzemméretet elérő gazdaságok aránya kisebb mértékben csökkent a kimutatottnál, következésképpen a piacra termelők arányának a kormánybeszámolóba (B/3566. számú jelentés, 2015) is bekerülő egyharmados növekedése 2010–2013 között kisebb mértékű.

2.11 tábla. Termőföld-tulajdon és állattartás értékesítésre, 2015

Termőföld-tulajdon	Tartanak-e baromfit, sertést vagy egyéb haszonállatot értékesítésre?		
	Igen	Nem	Együtt
Igen, kevesebb mint egy hektár	12	404	416
	2,9%	97,1%	100%
Igen, több mint egy hektár	23	119	142
	16,2%	83,8%	100%
Nincs	21	2968	2990
	0,7%	99,3%	100%
Nem válaszolt	0	5	5
	0%	100%	100%
Nem tudja	0	1	1
	0%	100%	100%
Együtt	56	3497	3553
	1,6%	98,4%	100%

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban adatfelvétel, saját szerkesztés

2.12 tábla. Termőföld-tulajdon és zöldség-, gyümölcsstermesztés saját fogyasztásra, 2015

Termőföld-tulajdon	Termelnek-e zöldséget, gyümölcsöt, szántóföldi növényeket saját fogyasztásra? (saját kertben, telken is)		
	Igen	Nem	Együtt
Igen, kevesebb mint egy hektár	353	63	416
	84,9%	15,1%	100%
Igen, több mint egy hektár	113	29	142
	79,6%	20,4%	100%
Nincs	718	2271	2990
	24%	76%	100%
Nem válaszolt	4	1	5
	80%	20%	100%
Nem tudja	1	0	1
	100%	0%	100%
Együtt	1189	2364	3553
	33,50%	66,5%	100%

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban adatfelvétel, saját szerkesztés

2.13 tábla. Termőföld-tulajdon és zöldség-, gyümölcsstermesztés értékesítésre, 2015

Termőföld-tulajdon	Termelnek-e zöldséget, gyümölcsöt, szántóföldi növényeket értékesítésre?		
	Igen	Nem	Együtt
Igen, kevesebb, mint egy hektár	26	390	416
	6,3%	93,8%	100%
Igen, több, mint egy hektár	49	93	142
	34,5%	65,5%	100%
Nincs	0	2990	2990
	0%	100%	100%
Nem válaszolt	2	3	5
	40%	60%	100%
Nem tudja	0	1	1
	0%	100%	100%
Együtt	77	3477	3553
	2,2%	97,8%	100%

Forrás: MTA TK SZI – TÁRKI Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban adatfelvétel, saját szerkesztés

A földkárpótlást és földprivatizációt követő agrárszerkezet-váltás egy évtizednél is hosszabb termelés-visszaesést eredményezett az agrárgazdaság egészében, ami kedvezőtlenül hatott a földhasználat alakulására is. 1992-ben például 500 000 hektár maradt vetetlen. A bevetetlen terület 2000-ben is 370 000 hektár volt, a parlagon hagyott pedig 320 000 hektár. 2006-ben 125 000 hektárt nem vetettek be, a kipusztult terület 230 000 hektár volt. 2013-ban csak a szántóterületből 145 ezer hektár volt vetetlen vagy kipusztult terület.

A mezőgazdasági termékek bruttó termelésének és a termékek felvásárlásának indexe jelentősen visszaesett és még a legsikeresebb években sem érte el az 1988-as szintet (2.14 tábla). A visszaesés és stagnálás az ezredfordulóig folyamatos volt, majd jobb és rosszabb évek követték egymást. 2012-től folyamatos növekedés tapasztalható a termelésre és a felvásárlásra vonatkozó indexek szerint (2.14 és 2.15 táblák). Az agrárgazdaság a 2008–2014 időszak-

2.14 tábla. A mezőgazdasági termékek bruttó termelésének és a termékek felvásárlásának indexe, 1961–2014

Év	Mezőgazdasági termék bruttó termelésének indexe, 1960 = 100	Termékek felvásárlási indexe
1960	100	100
1961	99	106
1962	102	112
1963	107	120
1964	112	123
1965	106	126
1966	116	133
1967	120	140
1968	121	147
1969	129	163
1970	122	151
1971	131	179
1972	135	192
1973	143	211
1974	148	222
1975	153	229
1976	149	222
1977	165	250
1978	168	255
1979	166	261
1980	173	271
1981	175	274
1982	188	296
1983	183	293
1984	188	303
1985	177	285
1986	182	283
1987	178	279

Év	Mezőgazdasági termék bruttó termelésének indexe, 1960 = 100	Termékek felvásárlási indexe
1988	186	278
1989	182	261
1990	174	237
1991	163	200
1992	130	173
1993	118	121
1994	121	116
1995	125	132
1996	132	137
1997	128	132
1998	129	131
1999	129	139
2000	121	128
2001	140	141
2002	135	139
2003	131	147
2004	161	148
2005	146	137
2006	142	128
2007	125	130
2008	159	132
2009	141	131
2010	125	112
2011	141	112
2012	126	115
2013	143	123
2014	157	140

Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_omf001a.html?down=87

ra stabilizálódott. A stabilizálódás egyik lényeges összetevője a földhasználat és a termelés koncentrációja volt. Az agrárszerkezet ezredfordulón elinduló szerkezetváltozása napjainkra teljesedett ki. Az egyéni gazdaságok száma például 2000 és 2010 között közel negyven százalékkal, 958 534-ről 567 446-ra csökkent, ugyanakkor a használatukban lévő föld növekedett. A csak önellátásra termelők száma nagymértékben csökkent. A koncentrációval is összefüggően a mezőgazdasági szervezetek száma 2000 és 2010 között 6954-ről 8606-ra nőtt, majd 2013-ra 6800-ra változott, lényegében stabil földhasználat mellett. A termelés és a földhasználat koncentrációja a gazdasági szervezeteket tekintve volt erősebb, bár az egyéni gazdaságokban is megfigyelhető (KSH GSZÖ 2013). Az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek közel azonos arányban használják az összes mezőgazdasági területet. Az egyéni gazdaságoknak csak 0,8 százaléka, azaz 4567 gazdaság művelt száz hektár fölötti földet 2010-ben (KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás, a továbbiakban: KSH ÁMÖ, 2010), míg a gazdasági szervezetek egyharmada használt száznál több hektárt. A mezőgazdaságban tartósan vagy ideiglenesen dolgozók aránya két évtized alatt kevesebb mint felére csökkent, 2010-ben pedig az állandó alkalmazottak száma 100 000-nél kevesebb volt. A mezőgazdaság munkaerő-felhasználása 1998 és 2014 között összességében harmadával csökkent (2.16 tábla). Az egyénileg gazdálkodók száma 1990–2010 között a harmadára zsugorodott. Az összes mezőgazdasági terület 10 százaléka tehető állami földek tartós bérletbe adása, majd – a könyv írásának idején még le nem zárult – eladása minden bizonnyal a földhasználat-koncentrációt erősíti. Az állami tulajdon tartós bérletbe adása, majd privatizálása – elsősorban a nagyobb agrárkomplexumoknak – politikai döntések következménye volt, amely tovább erősítette a földhasználat koncentrációját. A kormány a *Földet a gazdáknak* programmal az állami tulajdonban lévő földek magántulajdonba kerülését és a családi gazdaságok erősítését kívánja elérni. Az árverések eredményeiről szóló sajtóhírekből és terepmunkákból származó információk szerint a program nem változtat lényegesen a földhasználat koncentrációján. A legnagyobb földbérlők akadály nélkül jutnak az állami földek tulajdonjogához.

2.15 tábla. A mezőgazdasági termékek értékesítésének (felvásárlásának) volumenindexei (2001–)

2000 = 100,0		2000 = 100,0	
2001	110,1	2008	102,7
2002	108,8	2009	102,4
2003	115,2	2010	87,8
2004	115,5	2011	87,9
2005	106,8	2012	90,0
2006	99,7	2013	96,2
2007	101,2	2014	109,8

Forrás: KSH https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qsma006.html

2.16 tábla. A mezőgazdaság munkaerő-felhasználása, 1998–2014

Év	Nem fizetett	Fizetett	Összesen
1998	580 871	163 645	744 516
1999	573 415	150 073	723 488
2000	532 634	143 416	676 049
2001	507 762	135 175	642 937
2002	521 151	125 590	646 741
2003	458 037	123 870	581 907
2004	426 634	127 151	553 785
2005	407 682	114 566	522 248
2006	390 903	113 500	504 403
2007	348 046	111 245	459 291
2008	325 358	109 795	435 152
2009	336 482	110 028	446 510
2010	334 981	109 176	444 157
2011	328 889	108 062	436 951
2012	318 512	114 767	433 279
2013	323 604	120 820	444 424
2014	336 165	126 766	462 930

Forrás: KSH, stAdat, https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_omr004.html

3. A földhasználat koncentrációja

3.1 A koncentráció mértéke

A magyarországi mezőgazdasági terület *háromnegyede 2010-ben 13 830 szervezet és egyéni gazdaság, azaz az összes termelőegység alig több mint 2,5 százalékának a használatában volt.* 1752 egyéni gazdaság és különböző jogállású szervezet művelte a föld 44 százalékát, 2 032 474 hektárt (KSH ÁMÖ 2010). 2013-ra a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó egyéni gazdaságok és szervezetek száma 533 940-ről 453 070-re esett vissza, de a használt földterület alig, mindössze 20 895 hektárral csökkent (3.1. és 3.2 táblák). Az ötven hektár feletti gazdaságok száma csökkenés helyett 14 206-ra nőtt. A földhasználat egy gazdaságra eső átlaga 8,7 hektárról 9,3-ra emelkedett (a kilencvenes évek elején 1 hektár volt, és az ezredfordulóhoz közel is csak 2 hektár). A művelt föld elsősorban az 50–500 hektár közötti gazdaságokban növekedett (átlagosan 133-ról 173 hektárra). Az ötszáz hektárnál nagyobb gazdaságok földhasználatának átlaga kisebb mértékben változott ugyan (1387 hektárról 1347-re csökkent), de 2013-ban összességében 1 656 168 hektár, az összes föld 34 százaléka volt ennek az 1229 gazdasági szervezetnek a művelésében.

3.1 tábla. A földhasználó gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok száma, 2010–2013

Mezőgazdasági terület nagyságkategóriája, hektár	Gazdasági szervezetek száma		Egyéni gazdaságok száma	
	2010	2013	2010	2013
< 0,10	63	32	103 215	85 718
0,10 – 0,14	24	12	38 589	28 843
0,15 – 0,19	13	13	71 909	56 374
0,20 – 0,49	88	63	117 354	95 947
0,50 – 0,99	89	80	41 785	32 908
1,00 – 1,99	219	216	39 363	34 552
2,00 – 2,99	188	212	21 762	19 697
3,00 – 3,99	168	154	14 092	12 997
4,00 – 4,99	158	156	9 683	9 335
5,00 – 9,99	561	601	25 972	24 953
10,00 – 19,99	704	721	18 727	19 435
20,00 – 49,99	964	998	14 420	14 847
50,00 – 99,99	703	724	5 700	5 864
100,00 – 199,99	745	764	3 002	3 050
200,00 – 299,99	468	463	1 180	1 297
300,00 – 499,99	471	467	307	348
500,00 – 999,99	562	574	69	63
1000,00 – 2499,99	489	477	5	3
2500 ≤	129	112	-	-
Együtt	6 806	6 839	527 134	446 231

Forrás: KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás 2013 (végleges adatok), 2014

3.2 tábla. A mezőgazdasági terület használata, 2010–2013

Mezőgazdasági terület nagyságkategóriája, hektár	Gazdasági szervezetek, összes terület, hektár		Egyéni gazdaságok, összes terület, hektár		Együtt, összes terület, hektár	
	2010	2013	2010	2013	2010	2013
< 0,10	3	2	4890	3737	4893	3739
0,10 – 0,14	3	1	4628	3465	4631	3466
0,15 – 0,19	2	2	12 135	9516	12 137	9518
0,20 – 0,49	28	20	34 832	28 412	34 861	28 431
0,50 – 0,99	60	57	27 986	22 169	28 047	22 225
1,00 – 1,99	304	302	53 094	47 321	53 399	47 623
2,00 – 2,99	448	498	51 297	47 020	51 745	47 518
3,00 – 3,99	559	519	47 311	44 128	47 871	44 646
4,00 – 4,99	691	680	42 331	41 016	43 021	41 696
5,00 – 9,99	3 958	4 278	179 887	174 793	183 845	179 071
10,00 – 19,99	10 040	10 299	258 789	270 203	268 829	280 502
20,00 – 49,99	31 347	32 320	441 484	456 901	472 830	489 220
50,00 – 99,99	50 860	52 359	394 831	405 847	445 691	458 206
100,00 – 199,99	107 243	110 155	411 927	420 556	519 170	530 711
200,00 – 299,99	115 684	115 402	291 655	324 912	407 338	440 314
300,00 – 499,99	180 091	180 892	111 814	125 491	291 904	306 383
500,00 – 999,99	400 170	410 021	43 179	37 781	443 349	447 802
1000,00 – 2 499,99	761 351	738 260	6645	4 356	767 996	742 616
2500 ≤	528 775	465 750	-	-	528 775	465 750
Együtt	2 191 617	2 121 817	2 418 715	2 467 624	4 610 332	4 589 437

Forrás: KSH Gazdaságszerkezeti Összeírás 2013 (végleges adatok), 2014

A *Földből élők* OTKA-kutatás során az esettanulmányok és interjúk (Kovács, 2016) készítése során figyeltünk fel arra, hogy az egy egység (szervezet vagy családi gazdaság) által használt földek gyakran több név alatt vannak bejegyezve. Az egyes üzemek földjeinek nagysága emiatt nem biztos, hogy minden esetben megegyezik azzal, amit a statisztikák regisztrálnak és a földhasználat koncentrációja is különbözhet a statisztikákban megjelenő adatokhoz képest. A KSH adatgyűjtések, illetve az azokat használó feldolgozások időnként egymásnak ellentmondó vagy nehezen értelmezhető adatokat közölnek. Így például a Gazdaságszerkezeti Összeírás 2015-ben megjelent *A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján* című összefoglaló kötet 2. oldalán az alábbi adat szerepel: „2010-ben és 2013-ban a gazdaságok egyaránt 4,6 millió hektár mezőgazdasági területet használtak.” A közölt táblákban ez az adat szerepel használt mezőgazdasági területként. A 3.1 és 3.2 tábla adatait is innen vettem át. A kormányjelentése a KSH-ra hivatkozva a 80. oldalon az alábbiakat közli: „A mezőgazdasági terület 2012-ben kezdődött növekedése 2013-ban is folytatódott, nagysága 2013-ban 5340 ezer hektár volt, 2 ezer hektárral több, mint az előző évben” (B/3566. számú jelentés az agrárgazdaság 2013. évi helyzetéről, 2015, 80). A kormányjelentés nem nevezi meg pontosan a forrását, csak annyit jelöl meg, hogy „a KSH alapján”. Mintegy 150 000 hektárral magasabbra teszi az egyéni gazdálkodók által használt földterületet, és további 618 000 olyan hektárról ír, amely gazdaságokra nem azonosítható. Ez utóbbiról nem tudható, hogy milyen földekre is vonatkozik. A kormányjelentés a frissen bevezetett földhasználati rendszer adataira hivatkozva a 81. oldal 29. és 30. táblájában is 6 382 790 hektárban jelöli meg a bejegyzett földhasználattal érintett földrészletek nagyságát, ami nem egyezik a KSH 4,6 millió hektáros mezőgazdasági területre, de a termőterületre (7,4 millió hektár) vonatkozó adataival sem. A jelentés 5,6 millió hektár mezőgazdasági területre tartja érvényesnek a földhasználati rendszer adatait. A KSH GSZÖ 6,1 millió hektár hasznosított területről ír (A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján, 2015). A *Statisztikai Tükör* 2014/80. száma a kormányjelentésben szereplő 5,340 millió hek-

tárt használja a mezőgazdasági terület nagyságaként. Az egyéni gazdaságok korábbi GSZÖ-adatközléseknél megadott összterületéhez hasonlított plusz 150 000 hektárja és a „gazdaságra nem azonosítható” 618 000 hektár 2013-ban, és az összesen 5 346 000 hektár ebben a 2014-es kiadványban sem kapott értelmező magyarázatot. Egy lábjegyzet szerint „A 2013. évi Gazdaságszerkezeti Összeírás (KSH GSZÖ 2013) adatainak végleges feldolgozása alapján módosult” (Statisztikai Tükör 2014/80. 2. oldal 1. tábla). A 2014-ben megjelent Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013 (végleges adatok) című kiadvány, illetve A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján című 2015-ös kötet semmilyen magyarázatot sem adnak a közzétett táblázatok, valamint a 2015-ös kormányjelentésben hivatkozott és a *Statisztikai Tükörben* szereplő, összességében a GSZÖ-adatokhoz képest 750 000–770 000 hektár többletről. Ez a földmennyiség nagyjából a teljes termőterület 10 százalékának, a mezőgazdasági terület 16 százalékának felel meg.

A földhasználat-koncentráció elemzése nem csupán az összes mezőgazdasági területről rendelkezésre álló ellentmondásos és nehezen értelmezhető információk miatt összetett feladat. A második fejezetben utaltam rá, hogy a statisztikai üzemméret kérdése és annak alkalmazása az adatfelvételek gyakorlatában forrása lehet a földhasználatról rendelkezésre álló adatok bizonytalanságának. A GSZÖ végleges adatait közlő kötet módszertani megjegyzései szerint: „Az összeírás idején mintegy 1,1 millió háztartás (ház körüli és az üdülőkhöz tartozó kertekben) végzett küszöbérték alatti mezőgazdasági tevékenységet.” (Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013, végleges adatok, 2014:2). A gazdaságméret meghatározása az európai statisztikai gyakorlatot követi.³

3 Gazdaságnak minősültek azok a háztartások, amelyek 2013. június 1-jén elérték vagy meghaladták a gazdaságküszöböt, ami az alábbiakban határozható meg:

- a használatában lévő
 - termőterület (szántó, konyhakert, gyümölcsös, szőlő, gyepek (rét+legelő), erdő, halastó, nádas összesen) legalább 1500 m², vagy
 - gyümölcsös, illetve szőlőterület összesen legalább 500 m² (amely során az ültetvény nagyság kritériumának is meg kell felelni: a törzses gyümölcsfajok legalább 400 m², bogyós gyümölcsfajok és szőlő legalább 200 m²), vagy
 - járható üvegház, illetve fóliasátor/ház területe összesen legalább 100 m², vagy

A nagyszámú önellátásra termelőről gyakorlatilag igen keveset közölnek a publikált adatok. Csupán annyit tudunk, hogy 26 000 hektárt használnak, de a földnagyság kategóriák szerinti megoszlásáról nincs információ. Az önellátásra termelőkkel kapcsolatos adatgyűjtés módszerének leírása is igencsak hiányos. Az üzemméret mennyiségi meghatározása nagy elcsúszásokra ad lehetőséget. Már két tyúkkal kevesebb vagy több bevállása is eredményezheti a „gazdaság” kategóriájába jutást vagy azt, hogy az üzemméretet el nem érők közé kerül egy háztartás. A gazdaságszerkezeti összeírások nem teljes körű lekérdezésekkel készülnek, hanem mintavétellel,⁴ majd az adatfeldvételt követően becslés történik. A becslés további bizonytalanságok forrása lehet. A gazdaság méretkülönbözetére vonatkozó adatokat a 2013. június 1-ig terjedő időszakra kérdezték. Az a háztartás, amelyik öt hónap alatt elérte az

– gombatermesztésre használt alapterület legalább 50 m², vagy

• a tartott

– egy nagyobb élő állat (szarvasmarha, bivaly, sertés, ló, juh, kecske, emu, strucc, szamár, őszvér), vagy

– 50 db baromfi (tyúk, lúd, kacska, pulyka, gyöngyös), vagy

– 25 db házinyúl, vagy

– 25 db prémes állat, vagy

– 25 db vágógalamb, vagy

– 5 méhcsalád, vagy

• mezőgazdasági szolgáltatást végzett az összeírást megelőző 12 hónap során (2012. június 1–2013. május 31.)

4 A 2013-as GSZÖ mintavétele: „Az egyéni gazdaságok mintájának kialakítása a 2010. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ 2010) alapján történt. Az ország összes mezőgazdasági körzetéből (kb. 14 000) 3245 került kijelölésre, amelyeket teljes körűen, házról házra járva írtak össze. Az összeírássra az ország 1596 településén került sor, mintegy 120 ezer egyéni gazdaság összeírásával.

A fentiekén túl kijelölésre került egy úgynevezett kiemelt egyéni gazdaságokat tartalmazó kör.

Kiválasztásuk a következő feltételek, küszöbértékek alapján történt: 150 szarvasmarha, 300 sertés, 25 ló, 500 juh, 40 kecske, 20 000 tyúk, 5000 lúd, 10 000 kacska, 5000 pulyka, 120 gyöngyös, 300 házinyúl, 200 vágógalamb, 300 méhcsalád, 50 strucc, 10 emu, 200 prémes állat, 250 hektár szántó, 17 hektár szőlő, 20 hektár gyümölcsös, 100 hektár erdő, 150 hektár gyeplő.

A legalább egy feltétel megléte esetén kiválasztott kiemelt gazdaságok száma 2706, megfigyelésük teljes körű volt.” *Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013* (végleges adatok) című kiadvány, 2014, 3. oldal.

egyres termékekből az adott mennyiséget, gazdaságnak minősülve bekerült a kimutatásokba. Ez a statisztikai gyakorlatban megszokott eljárás, viszont sok bizonytalanság forrása is lehet.

A fejezet célja a földhasználat-koncentráció elemzése. Az összes mezőgazdasági terület (a ténylegesen használt föld) valós kiterjedésének bizonytalanságai és a statisztikai összegzésekben nem szereplő 1,1 millió saját fogyasztásra termelő, üzemméretet el nem érő háztartás adatainak hiánya miatt a földhasználatról publikált statisztikákat csak a tendenciák jelzésére tarthatjuk alkalmasnak. A valós földhasználat-koncentráció pontosabb megállapításához azonban hasznosabb más forrásokat is figyelembe vennünk, ami azért is kiemelt fontosságú, mert a KSH csak a megközelítőleg 4,6 millió hektár földet használó gazdaságokról közölt a föld nagyságkategóriái szerinti megoszlásokat. Az újraszámolt GSZÖ és a kormányjelentés 5 340 000 hektár használt földről is beszél, a földnagyság-kategóriák szerinti megoszlásokat viszont csak a 4,6 millió hektár földet művelőire adják meg. A különbséget adó hétszázezer hektár koncentrált művelésének vagy a gazdaságok közötti egyenletesebb eloszlásának ismerete jelentősebben módosíthatná azt, amit a földhasználatról tudunk.

3.2 A területalapú támogatások listája

A földhasználat koncentrációjáról a területalapú támogatások adatai alapján is képet nyerhetünk. Az Európai Unió jelentős támogatást biztosít a termőföld műveléséhez. Az egységes területalapú támogatás (*Single Area Payment Scheme, SAPS*) rendszerében évente jelentős, hektáronként hatvan- és hetvenezer forint közötti összeget kaphat minden, megfelelő igénylést benyújtó termelő. Ez jelentős, vissza nem térítendő segítség a mezőgazdasági egyéni gazdaságoknak és a szervezeteknek is, ezért alapvető érdekük a használatukban levő föld minél pontosabb feltüntetése az igénylésük során. A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal tájékoztatója szerint 2014-ben 177 454 ügyfél összesen 5 021 304,47 hektár után igényelt támogatást, amelyet a kérelem-visszavonások, illetve az ellenőrzéseket követően a jogosulatlan földhasználók kizárásai csökkentettek. A támogatott földterület nagysága tehát (5 millió hektár körül) az ÁMÖ és GSZÖ szerint közölt 4,6 millió hektár és a GSZÖ nem publikált szempontokat követő kiegészítésével kapott 5,3 millió hektár területei közé esik. Mivel a termelőknek jelentős a pénzügyi érdekeltsége, a földterület bevallásának pontossága a területalapú támogatások igénylésekor erősen valószínű.

Az Európai Unió szabályai szerint a támogatások összegét évente nyilvánosságra kell hozni a támogatott névvel és bejegyzett címével együtt. Az MVH és elődintézményei eleget is tettek ennek a kötelezettségnek és honlapjaikon megjelent a támogatottak listája lakcímmel és a támogatások összegével együtt. A támogatott föld nagyságát nem közli az internetről letölthető támogatási lista, de a SAPS-támogatás összegét osztva az egy hektárra eső támogatás összegével a földnagyság egyszerűen kiszámítható. Ez az adatsor megbízható forrásnak bizonyult a földhasználat-koncentráció elemzéséhez. A számított földnagyság pontosságának ellenőrzése, néhány próba erejéig, a név szerinti törvényes azonosíthatóság következtében nem volt különösebben nehéz. A SAPS támogatási adatokat minden évben közzölték, de az MVH 2015/16 telén törölte az egyben letölthető listákat az internetről. Egy uniós

honlapon továbbra is kereshetőek egyénenként az adatok, de a teljes lista a könyv írásakor már nem volt letölthető. Más ok következtében is a 2014-es volt az utolsó lista, amelyet az előbbieken megadott módon fel lehetett használni a támogatott föld nagyságának a kiszámításához. 2015-től megszűnt az egységes, földnagysággal egyenes arányban növekvő támogatás folyósítása. A területalapú támogatások rendszerének átalakítása miatt 2015-től az egyes gazdaságok földnagyság-kategóriái szerinti sávonként változik a támogatás összege, ezért a visszaosztás módszere nem működik.

A továbbiakban a 2014. évi SAPS-lista adatait használom. Az adatok tisztítását követően 181 892 támogatott neve maradt a listán. A SAPS-listákon az egy hektár alatti földek a támogatási rendszer szabályai szerint csak igen kis számban szerepelnek. Az egy hektárnál nagyobb birtokok száma viszont az ÁMO és GSZÖ tábláiban megadott adatokhoz hasonló (Függelék 1). A SAPS támogatási adatok alapján számított birtoknagyságok ellenőrzéséhez a hajdúnánási lakcímmel rendelkező földtulajdonosok listáját választottam ki, mivel a nyolcvanas évek elejétől többször végeztem ott terepmunkát, valamint 2012–2014 között a *Földhasználók* kutatási projekt keretében Megyesi Boldizsárral ismét hangfelvétellel rögzített interjúkat készítettünk a legnagyobb termelőkkel és több kisebb földet használó gazdával is. Helyi szakemberektől (növényvédelmi szakember, falugazdász) nagyon sok segítséget kaptam az ellenőrzéshez.

A SAPS-listán 2014-ben 893 hajdúnánási támogatott neve szerepelt, akiknek egy részéről név és lakcímazonosság miatt egyértelmű volt, hogy egy családhoz tartoznak. Az interjúk során a nagyobb földhasználók részletesen beszámoltak a használatukban lévő földek nagyságáról. Nyilvánvaló volt, hogy a támogatási listán a valóságban azonos gazdasághoz tartozó földek külön is szerepelhetnek, ezért a földhasználat koncentrációja nagyobb lehet, mint ahogy az a SAPS-lista ellenőrzés nélküli alkalmazásával kimutatható. A lista hajdúnánási adatain birtokrekonstrukciós eljárást alkalmaztam (Kovács 2014, Függelék 1), amelynek lényege, hogy az egy címre bejelentett földek összevonásra kerülnek. Az egy címen bejelentett földek összevonása után

az eredeti 893 esetből 706 maradt. A legtöbb egy címre összevont támogatott földdarab száma nyolc volt. Az eljárásnak lehetnek hibái és nagy valószínűséggel még további földek összevonása is jogos lenne az egy gazdasághoz tartozásuk miatt. A SAPS-listán szereplő támogatottak 20 százalékának földjei összevonhatónak bizonyultak a birtokrekonstrukció során és ez arra figyelmeztetett, hogy a földhasználat-koncentráció nagyobb lehet a statisztikákban megjelenő adatoknál. A hajdúnánási földhasználat adatai a birtokrekonstrukció következtében jelentősen módosultak (Kovách 2014, 2016). A többször megismételt helyi szakértői ellenőrzések a birtokrekonstrukciós eljárás alkalmazhatóságát igazolták. Nagyon valószínű, hogy a statisztikai adatszolgáltatást a földtámogatási kérelmeknek megfelelően végzik a gazdák, ezért ellenőrzésként a birtokrekonstrukciót a teljes (országos) SAPS-listán szereplőkre is elvégeztem.

A 2014-es SAPS-listán az adattisztítást követően 181 892 támogatott adatai maradtak. A SAPS-lista, az Általános Mezőgazdasági Összeírás és a Gazdaságszerkezeti Összeírás adatainak összevetése szerint a területalapú támogatások összege alapján számított földnagyság alkalmas a további elemzésekhez (Függelék 1, A8 tábla). A KSH adatokhoz képest a legnagyobb eltérés az egy hektár alatti földhasználók száma, melynek oka, hogy a SAPS ezekre a földekre nem ad támogatást. A 12 595 darab 1 hektár alatti gazdaság listára kerülésének oka ismeretlen. Ez lehet számítási vagy regisztrációs hiba, vagy a földnagyság változásának következménye is. Az egy hektárnál kisebb földek hiánya nem akadályozza a földhasználat-koncentráció kimutatásának, mivel annak főszereplői nyilvánvalóan nem a kevéske földdel rendelkezők. A 2014-es SAPS-lista alapján számított használt föld együttes nagysága 4 946 984 hektár, amelyhez az Általános Mezőgazdasági Összeírás tábláiban szereplő egy hektár alatti, üzemméretet elérő gazdaságok földjeinek összegét (84 471 hektár) hozzáadva 5 031 455 hektárt kapunk. Ez az összes terület a ÁMÖ 2010 és GSZÖ 2013 4,6 milliós, illetve a GSZÖ újraszámolt adataiban (Statisztikai Tükör 2014/80.) és a kormányjelentésben közzétett 5,3 millió hektár között van. A SAPS-lista 4 946 984, (illetve a fenti kiegészítéssel

3.3 tábla. A gazdaságok megoszlása a használat földnagyság-kategóriái szerint (az egy hektár alatti földek kivételével)

Birtok-kategória, hektár	SAPS a birtok-rekonstrukció előtt, 2014, db	%	SAPS a birtok-rekonstrukció után, 2014, db	%	GSZÖ 2013, db	%	ÁMÖ 2010, db	%
1–5	76 923	45,4	69 496	44,8	77 403	50,7	85 638	53,2
5,1–10	32 227	19,0	28 994	18,7	25 355	16,6	26 542	16,5
10,1–50	43 743	25,8	40 258	26	35 652	23,4	34 819	21,6
50,1–100	7 734	4,6	7 673	4,9	6 547	4,3	6 403	4,0
100,0–200	4 563	2,7	4 520	2,9	3 785	2,5	3 749	2,3
200–500	2 898	1,7	2 843	1,8	2 579	1,7	2 428	1,5
500 felett	1 209	0,7	1 283	0,8	1 241	0,8	1 254	0,8
Együtt	181 892	100	155 067	100	152 562	100	160 833	100

Forrás: SAPS, ÁMÖ 2010, GSZÖ 2013 alapján saját számítás

5 031 455) hektárja azt jelenti, hogy a támogatási lista adatai legalább olyan megbízhatóak, mint a statisztikai kimutatások. A SAPS-lista alapján számított földek adatainak nehezen túlbecsülhető előnye, hogy használatukkal elvégezhető a birtokrekonstrukció, és a lista más adatbázisokkal (például T-Star) is összekapcsolható.

A birtokrekonstrukciós eljárás során az összes támogatott 16,8 százalékanak, azaz 30 524 gazdaságnak a földjei kerültek összevonásra. (Nagy a valószínűsége, hogy további adattisztást követően ennél valamivel több támogatott földdarab is összevonható lenne). A legtöbb összevont földdarab száma 9 volt. A 30 524 tagban lévő föld azonos címek alapján történő összevonása egyes földnagyság-kategóriákban a földhasználat korábban ismertnél is nagyobb koncentrációját mutatja (3.3 és 3.4 tábla), illetve azt jelzi, hogy a *koncentráció mértéke 2014-re sem csökkent*.

A birtokrekonstrukcióval a 10 hektár alatti földet használók száma és aránya is csökken, és a 10 hektár feletti gazdaságok részesedése nő meg

3.4 tábla. A használt föld átlaga és együttes nagysága a birtoknagyság-kategóriák szerint (az 1 hektárnál kisebb földek kivételével)

Birtokkategória, hektár	Átlag, hektár	Összes föld, hektár
<i>SAPS-lista, birtokrekonstrukció előtt, 2014, N= 181 892</i>		
1–5	2,5	194 903,0
5,1–10	7,2	231 085,5
10,1–50	21,4	938 773,5
50,1–100	70,3	543 519,9
100,0–200	139,3	635 697,6
200–500	289,6	839 398,3
500 felett	1287,2	1 556 206,6
Együtt	29,2	4 939 584,6
<i>SAPS-lista, birtokrekonstrukció után, 2014, N=155 067</i>		
1–5	2,5	176 705,5
5,1–10	7,2	207 700,3
10,1–50	21,8	877 645,5
50,1–100	70,2	538 319,4
100,0–200	139,5	630 475,5
200–500	295,8	840 937,5
500 felett	1299,9	1 667 785,9
Együtt	31,9	4 939 569,5
<i>ÁMÖ 2010, N= 160 833</i>		
1–5	2,2	196 036
5,1–10	6,9	183 845
10,1–50	21,3	741 659
50,1–100	69,6	445 691
100,0–200	138,4	519 170
200–500	287,9	699 242
500 felett	1387,6	1 740 120
Együtt	28,1	4 525 763
<i>GSZÖ 2013, N 152 562</i>		
1–5	2,3	181 483
5,1–10	7,0	179 071

Birtokkategória, hektár	Átlag, hektár	Összes föld, hektár
10,1–50	21,5	769 722
50,1–100	69,9	458 206
100,0–200	140,2	530 711
200–500	289,5	746 697
500 felett	1334,5	1 656 168
Együtt	29,6	4 522 058

Forrás: saját számítás az ÁMÖ 2010, GSZÖ 2013, SAPS-lista 2014 alapján

minden földnagyság-kategóriában. 10 660 kisebb földrész került más területekkel összevonásra. A koncentráció biztos mutatója, hogy nem csak a 10 hektár alatti gazdaságok, hanem a 10–50, az 50–100 és 100–200 hektár közöttiek használt földjeinek átlaga is lényegében azonos maradt a birtokrekonstrukciót követően is, holott ezektől az egységektől 113 000 hektár került nagyobb gazdaságokhoz a rekonstrukciós eljárással. Az azonos háztartáshoz, családnál tartozó földek összevonásával a 200 hektár feletti, és különösen az 500 hektárt meghaladó gazdaságok földjeinek átlaga nőtt jelentősebben. A nagybirtokoknál két alaptípusa volt a földösszevonásnak a rekonstrukciós eljárás során. A mezőgazdasági nagyvállalatok adózási, tulajdoni, munkaszervezési okok miatt több vállalatformában működnek. A rekonstrukció ezeknek a vállalatoknak, részvénytársaságoknak a földjeit rendezte egybe. (Ez az eljárás nem alkalmas az egyéni vagy vállalati kereszttulajdonlások kimutatására, ennek az elemzésére egy külön adatbázist kellett létrehozni). A földösszevonások másik típusánál a nagyobb földet használó egység (vállalat vagy családi gazdaság) vezetőjével, tulajdonosával egy címre bejelentett másik cég, vagy a családtagok nevén bejegyzett földek összevonása történt meg. A birtokrekonstrukció során 60 egységhez került 500 hektárt meghaladó föld, amelyek közül kilenc a családi gazdaság. A hatvanból ötvenegy gazdaság a rekonstrukció előtt is 500 hektárnál többet művelt, de a másik kilenc is legalább 300 hektárra kért támogatást 2014-ben. 23 gazdasági egységhez (amelyek között két családi gazdaság van) került 1000 hektárnál több föld (3.5 tábla).

3.5 tábla. A birtokrekonstrukció során 1000 hektár felett összevont földek (2014, hektár)

Összes föld	Birtokrekonstrukció előtti földnagyság	A birtokrekonstrukcióval összevont föld együttes nagysága
7082,24	3671,41	3410,83
4427,79	1370,62	3057,17
4850,85	2061,58	2789,27
4638,09	1891,01	2747,08
3785,59	1622,76	2162,83
3577,82	1457,05	2120,78
3463,80	1764,60	1699,20
4829,87	3206,67	1623,19
3040,94	1423,42	1617,52
1808,73	363,95	1444,78
2260,19	828,48	1431,72
3444,91	2096,81	1348,10
2900,52	1663,73	1236,79
4129,10	2892,63	1236,47
1556,91	444,73	1112,19
2357,51	1274,97	1082,54
4650,51	3568,47	1082,04
8571,70	7504,64	1067,06
3559,57	2493,68	1065,89
3243,19	2183,42	1059,77
1805,16	789,38	1015,78
2286,67	1278,64	1008,04
2024,71	1022,87	1001,84

Forrás: saját számítás a SAPS 2014-es támogatási lista alapján

A 30 524 földdarab, összességében 287 036 hektár került összevonásra 13 227 gazdasághoz. Az érintett gazdaságokra számított átlag 21,7 hektár, de a valóságos eloszlás meglehetősen egyenetlen. 964 esetben például csak egészen kicsi, 1 hektár alatti földeket érintett a birtokösszevonás. 4506 a száma a 10 hektár feletti, 2507 a 20 hektár feletti, 975 az ötven és 490 a száz hektárt meghaladó összevont földeknek.

3.6 tábla. A birtokrekonstrukcióval összevont földek növekedése

Az összevont föld növekedése	Darab	Százalék
25 százalék alatt	3647	27,6
25–50 százalék	3287	24,9
50–75 százalék	2789	21,1
75–100 százalék	2857	21,6
100 százalék felett	641	4,8
Együtt	13 221	100

Forrás: saját számítás a SAPS 2014-es támogatási lista alapján

A birtokrekonstrukciós eljárásban érintett összevont és befogadó gazdaságok együttes száma 43 751, ami az összevonások előtti SAPS-lista gazdaságainak negyede. A földnagyságváltozás jellegzetessége, hogy azoknak a gazdaságoknak a harmadánál (4407 esetben), ahová az átsorolt földek kerültek, jelentősen nőtt a használt föld (3.7 tábla). A nagyobb növekedés azt jelenti, hogy magasabb birtoknagyság-kategóriába kerültek. A többi gazdaság területe is változott, de nem kerültek át nagyobb birtoknagyság-kategóriába. A számított növekedés mértéke a rekonstrukcióba vont gazdaságok 27,6 százalékánál volt 25 százaléknál kisebb, 47,5 százaléknál meghaladta az 50 százalékot, és 641 gazdaságnál meghaladta a 100 százalékot is (3.6 tábla).

Az ÁMÖ, a GSZÖ és a SAPS-lista adatainak összehasonlítása szerint az 1–5 hektár közöttiek kivételével minden más birtoknagyság-kategóriában több gazdaságot talált a birtokrekonstrukció (3.3 tábla). 500 hektár felett kisebb a különbség, de itt is magasabb a SAPS-listában szereplő gazdaságok száma. 2010 és 2013 között az ÁMÖ és GSZÖ összefoglalói szerint csökkentek a legnagyobb gazdaságok által használt földek. A területalapú támogatások adatai szerint számolt földnagyságok ezt visszaigazolják, ugyanakkor negyvennel több 500 hektárt meghaladó gazdaság van ezen a listán a 2013-as GSZÖ-adathoz képest. A használt föld koncentrációja nem a legnagyobb gazdaságokban változott igazán. 2014-ben a számított adataink szerint 72 335 hektárral kevesebb föld tartozott a legnagyobb mezőgazdasági egységekhez, mint 2010-ben.

3.7 tábla. A földnagyság-kategóriák változása a birtokrekonstrukciós eljárással.

A föld nagysága a rekonstrukciós számítások után	A föld nagysága a rekonstrukciós számítások előtt								Együtt
	1 hektár alatt	1-5 hektár	5,1-10 hektár	10,1-50 hektár	50,1-100 hektár	100,1-200 hektár	200,1-500 hektár	500 hektár felett	
1 hektár alatt	11 505	0	0	0	0	0	0	0	11 505
	100	0	0	0	0	0	0	0	100%
	98,6%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	6,9%
1-5 hektár	164	69 237	0	0	0	0	0	0	69 401
	0,2%	99,8%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
	1,4%	98,4%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	41,7%
5,1-10 hektár	0	1073	27 886	0	0	0	0	0	28 959
	0	3,7%	96,3%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
	0	1,5%	95,2%	0%	0%	0%	0%	0%	17,4%
10,1-50 ha	0	25	1414	38 774	0	0	0	0	40 213
	0	0,1%	3,5%	96,4%	0%	0%	0%	0%	100%
	0	0%	4,8%	97,7%	0%	0%	0%	0%	24,2%
50,1-100 ha	0	0	0	872	6792	0	0	0	7664
	0	0%	0%	11,4%	88,6%	0%	0%	0%	100%
	0	0%	0%	2,2%	93,6%	0%	0%	0%	4,6%
100,0-200 ha	0	0	0	28	459	4032	0	0	4519
	0	0%	0%	0,6%	10,2%	89,2%	0%	0%	100%
	0	0%	0%	0,1%	6,3%	94,4%	0%	0%	2,7%

A föld nagysága a rekonstrukciós számítások után	A föld nagysága a rekonstrukciós számítások előtt							
	1 hektár alatt	1-5 hektár	5,1-10 hektár	10,1-50 hektár	50,1-100 hektár	100,1-200 hektár	200,1-500 hektár	500 hektár felett
200,1-500 ha	0	0	0	0	6	238	2599	0
	0	0%	0%	0%	0,2%	8,4%	91,4%	0%
	0	0%	0%	0%	0,1%	5,6%	95,4%	0%
500 ha felett	0	0	0	0	0	2	126	1155
	0	0%	0%	0%	0%	0,2%	9,8%	90%
	0	0%	0%	0%	0%	0%	4,6%	100%
Együtt	11 669	70 335	29 300	39 674	7257	4272	2725	1155
	7%	42,3%	17,6%	23,8%	4,4%	2,6%	1,6%	0,7%
	100	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Forrás: saját számítás a SAPS 2014-es támogatási lista alapján

2013 és 2014 között viszonylag kis mértékű, 11 617 hektáros növekedés tapasztalható. A SAPS-listán 2843 darab 200–500 hektár közötti gazdaság van, 415-tel több, mint a GSZÖ becslése szerint. A használt föld átlaga itt tíz hektárral, a földnagyság-kategóriához tartozó összes föld 10 000 hektárral magasabb. A 10 és 200 hektár közötti méretű gazdaságokból 6460-nal többet találtunk 2014-ben a korábbi év GSZÖ-adatához hasonlítva (3.3 és 3.4 tábla), amelyek 2 046 440 hektárt művelnek, 339 920 hektárral többet, mint a GSZÖ-lista hasonló nagyságkategóriához tartozó egységei. A SAPS-lista 100–200 hektáros gazdaságai közel százezer, az 50–100 hektár közöttiek valamivel több mint 80 000 hektárral több földet használnak, mint a GSZÖ hasonló egységei.

A SAPS-lista alapján számolt földnagyságok használatával az ÁMÖ és a GSZÖ adataihoz képest 350 000 hektárral több föld használóját lehetett azonosítani. A GSZÖ végleges adatainak újraszámolásával a KSH által megtalált 150 000 egyéni gazdálkodó vélhetően ott szerepel a SAPS kedvezményezettjei között. Marad még a GSZÖ 600 000 gazdaságra nem azonosítható hektárja (GSZÖ 2015), amelyből 200 000 hektár a SAPS-listán azonosítva szerepel(het). A SAPS használatának ez az egyik, nem lebecsülhető hozadéka. A birtokrekonstrukció nem változtat a statisztikákban kimutatott nagymértékű földhasználat-koncentráció alapvető szerkezetén, de annak mértékét egyes földnagyság-kategóriákban jelentősen módosítja. A 100 hektár feletti gazdaságok (GSZÖ) 2013-ban 2 933 576, 2014-ben (SAPS-lista, birtokrekonstrukciót követően) 3 139 198 hektárt használtak, ami kétszázezer hektáros többletet jelent. Ha ugyanezt az adatot az 50 hektár feletti gazdaságokra számítjuk, akkor 2013-ra 3 391 782 hektáros, 2014-re 3 677 517 hektáros eredményhez jutunk. A 2014-re számított 270 000 hektár többlet ellenére a 16 319 darab 50 hektár feletti gazdaság 2014-ben éppúgy a földek háromnegyedét használta, mint a 14 152 gazdaság 2013-ban. A koncentráció az erről folytatott kormányzati kommunikáció ellenére 2014-re sem változott.

3.3 A földhasználat-koncentráció szakaszai

A földhasználat-koncentráció a kilencvenes évek közepétől indult és alig két évtized alatt vált jelentős mértékűvé. A gazdaságok alig több mint öt százaléka használja a földek közel kétharmadát, az 500 hektár feletti 1283 üzem művelésében van 1 667 785 hektár, az összes föld harmada, az ötven hektárnál nagyobb gazdaságokhoz (az összes 10,5 százaléka) tartozik a földek háromnegyede. 1994-ben az utóbbi arány még csak 15,5 százalék volt (Burgerné 1996), egy évvel később is csak 18,5 százalék (Harcsa 1995). A földhasználatból sokszázezen szorultak ki már 1992 és 1994 között, amit korábbi tanulmányainkban az angliai földbekerítésekhez hasonlítottunk, azaz a megjegyzéssel, hogy ahhoz évtizedekre volt szükség (Harcsa et al. 1994, 1998). A földek döntő többségének alig 15–16 000 gazdaság használatába kerülése politikai döntések és az azokat követő, elkerülhetetlen gazdasági folyamatok következménye. A földkárptólás módja és a kapcsolódó törvények kódolták a földek gyorsütemű felhalmozásának lehetőségét (Kovács 2012). A kárptólás és a részarány-tulajdon kiadása, az értékesíthető kárptóllási jegy, illetve a szövetkezeti üzletrészek és vagyonrészek rendszere következtében a földhasználat-koncentráció *első szakasza 1990 és 1995 között zajlott le*. 1993-ban négyszázezen hagyták el az agrárszektor, és földjeik gyorsan mások használatába kerültek. A földkárptóllással visszajuttatott földek 4 hektárt alig meghaladó átlagos nagysága, a korábbi állami támogatások megszüntetése, a hitelfeltételek és sok esetben a gazdálkodási ismeretek hiánya fenntartathatatlanná földbirtokszerkezetet eredményezett. A magángazdaságok átlagos nagysága alig haladta meg az egy hektárt, amely ugyan 2000-re a kétszerezésére nőtt, de még a két hektár is jóval elmarad attól a földnagyságtól, amely egy család eltartásához elég lenne (Burgerné 2002). A föld és a termelés koncentrációja a tőkeerős magángazdaságokba már 1992–95 között megindult (Burgerné–Kovács–Tóth 1999). 1992 és 1999 között a legnagyobb családi gazdaságok valamivel több mint nyolcvan százaléka növelte a termelését. 27,3 százaléuk növekedése folyamatos volt (Csizs et al. 2002). Az állami támogatás beszüntetése következtében a hitelképesség vált a gazdasági nö-

vekedés alapkérdésévé. A termelés meginduló koncentrációja a magasabb szakképzettségűek gazdaságaiban volt a legsikeresebb, akiknek az aránya a legnagyobb magántermelők között fokozatosan nőtt. A nyolcvanas években sikeres kisüzemi gazdálkodókat – a termelés nagyságát és jövedelmezőségét tekintve is – megelőzték a szakképzettséggel, diplomával rendelkezők, akik kapcsolataik révén könnyebben jutottak hitelhez és értékesítési lehetőségekhez is. A gazdálkodók 1988 és 1995 közötti foglalkozási mobilitásának vizsgálata szerint 1995-ben a vezetőből egyéni termelővé válók másfélszer nagyobb termelési értéket állítottak elő, mint a hosszabb ideje egyéni gazdálkodók, illetve kétszer többet, mint a munkahelyi beosztotti státuszból egyéni termelésre váltók. A vezetői múlttal rendelkező gazdák egyharmada jutott jelentősebb hitelhez, míg a munkahelyi beosztottakból egyéni gazdálkodásra váltóknak mindössze 17 százaléka, a folyamatosan egyéni gazdaként termelőeknek pedig csak 13 százaléka (Harcsa–Kovách 1996). A szövetkezetek átalakításának több eleme, esősorban a részvagon és földrészarány mértékének meghatározása lehetőséget adott rá, hogy a szövetkezeti menedzsment érvényesítse érdekeit a földkárpótlás során. A jogi, szervezési és gazdasági ismeretek, a banki és érdekérvényesítési kapcsolatok tőkéje is hozzájárult ahhoz, hogy a kezdődő földhasználat- és termeléskoncentráció legfontosabb szereplői a *volt szövetkezeti/állami gazdasági menedzsmentből* kerüljenek ki. A szövetkezeti vezetők és a beosztott diplomások egy része kilépett az agrárszektorból. Mások egyéni gazdaságokat hoztak létre vagy az új típusú kooperációk szervezői, vezetői lettek. Ez volt az agrártermelők egyik csoportja, amely gazdasági, hatalmi potenciállal, kapcsolati és a szakismereti tőkével rendelkezett akkor, amikor földek használati piacán erős kínálat jelentkezett a kilencvenes évek közepén. A kárpótlási jegyek és szövetkezeti üzletrészek mélyen a névértéken aluli eladása is 1993–94-ben indult meg és lehetővé tette, hogy a készpénzt vagy hitelt mozgósítani tudó csoportok előnybe kerüljenek a földkárpótlás és a földprivatizáció folytatása során. A földrészarány kiadása sok területen még az ezredfordulót követően sem zárult le. A földhasználat és földtulajdon bizonytalanságai, a városban élő földtulajdonosok

nagy száma, a szétaprózott földtulajdon-szerkezet pedig mind kínálatot teremtetett a föld használati piacán, kisebb részben pedig a földtulajdon területén is. A földeladások ugyan a kilencvenes években nem haladták meg az európai átlagot (Burgerné 2002, 2006), de a földtulajdon átruházásának nem is az eladás vagy a vétel volt az elsődleges technikai módja. A földkárpótlásra 2 141 145 hektár, míg a részarány-kiadásra 3 615 173 hektár kijelölése történt meg (Dorgai 2004). A termőföld ily – mondhatni sajátos – módon történő privatizálása 60,5 százalékban a részarány-kiadásokból, 39,5 százalékban a kárpótlás céljára elkülönített földekből történt. A kárpótlás és a részarány-kiadás az értékesíthető kárpótlási jegy, illetve a szövetkezeti üzlet- és vagyonrészek rendszere következtében a földhasználat-koncentráció első szakaszaként működött. A kárpótlási jegyek forgalmazhatóak voltak, és piaci áruk egy négy hónapos időszak kivételével a névérték alatt maradt. 1992 előtt a szövetkezeti vagyont, beleértve a részarányok kiadására szolgáló földalapot is, a korlátozottan elidegeníthető üzletrész, és csak a szövetkezeti tagoknak eladható vagyonrész nevesítette. Az 1992. évi II. törvény kötelezővé tette a teljes szövetkezeti vagyon nevesítését, melyek formájaként az üzletrészt határozta meg a törvény. Az üzletrész örökölhető és korlátozottan forgalomképes tulajdonképpen vagyonjegy, amelynek értékesítése a kilencvenes évek közepétől a gazdasági szigorítások, a nehezedő életfeltételek és a szövetkezetek bizonytalan helyzete miatt tömegessé vált. Az áruba bocsátott kárpótlási jegyeket és a szövetkezeti üzletrész-vagyonjegyeket a vidéki társadalom tőkeerősebb és hitelképes csoportjai vásárolták fel. A szövetkezetek és állami gazdaságok menedzsmentje mellett a földek megszerzésében legeredményesebbek a *nyolcvanas évek legnagyobb családi gazdálkodói voltak*. A földkoncentráció első szakasza tehát nem a földek adásvételével, hanem a földtulajdonra jogosító értékpapírok és okiratok felvásárlásával történt, voltaképpen a földek valószínű tulajdonba adását megelőzően.

A földkoncentráció második szakaszát (1995–2004) a családi gazdaságok egy részének növekedése és az újabb alapítású gazdasági szervezetek fokozatos erősödése jellemezte, a kilencvenes évek második felétől. A földtulajdon-

szerkezet nagyobb változása és a földek tulajdonosváltása 1992–1996 között volt intenzívebb, az előbbieken körvonalazott kárpótlási jegy és szövetkezeti üzletrész felvásárlásokkal. A családi gazdaságok földhasználatának bővülése ebben a szakaszban az agrártermelésből kilépő többszáz ezer gazda földjeinek felvásárlásából és a bérelt földek növeléséből származott. 1991 és 2005 között az egyéni gazdaságok száma a felére csökkent. Az ezredfordulót követő évtized közepére az 50 hektárnál nagyobb gazdaságok már az egyéni szektor földjeinek felét művelték. A gazdasági szervezetek száma 1991 és 2000 között a négyszeresére nőtt (Takács 2010). A gazdasági szervezetek földhasználatának koncentrációjához az átalakuló szövetkezetek erodálódása és az állami gazdaságok privatizációja teremtett leginkább alkalmat. A Horn-kormány időszaka sem hozott nagyobb agrárpolitikai fordulatot, és az átalakulóban lévő szövetkezetek vezetése 1995 nyarától járult hozzá a földek privatizálásához/felvásárlásához, illetve a földhasználat koncentrációjának felgyorsításához. A szövetkezetek 18 százaléka ugyan nem bomlott kisebb egységekre 1999-ig (Csite et al. 2002), de az ezredforduló után ezeknek egy részét is felszámolták. A nem egyéni kiválások miatt megszűnt szövetkezetekből 100 korlátozott felelősségű társaság és 50 önálló jogi személyiségű társaság jött létre. Az állami gazdaságokat 25 stratégiai nyilvántartott egység kivételével gazdasági társasággá alakították és az ezredforduló környékén privatizálták (Varga 2004).⁵ Az utódszervezet gazdasági társaságokat először kisebb egységekre bontották, a dolgozók nagy részét elbocsátották, majd a vagyontárgyakat a piaci ár töredékéért privatizálták. A 25 kiemelt, volt állami gazdaság privatizálása később történt meg. Az állami gazdaságok privatizálása és a gazdasági szervezetek

5 2001-ben privatizálták: Dalmandi Mezőgazdasági Rt., Agroprodukt Pápa, Herceghalmi Kísérleti Gazdaság, Dél-Pest Megyei Mezőgazdasági Rt. (Cegléd), Hidasháti Mezőgazdasági Rt. (Murony), Lajta-hansági Mezőgazdasági Rt. (Mosonmagyaróvár), Mezőfalvi Termelő és Szolgáltató Rt. (Mezőfalva), Gődöllői Tangazdaság (Kartal), Sárvári Mezőgazdasági Rt., Szarvasi Agrár Rt., Szombathelyi Tangazdaság, Törökszentmiklósi Mezőgazdasági Rt.

2003-ban privatizálták: Enyingi Agrár Rt., Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok Rt., Alcsizigeti Mezőgazdasági Rt., Komáromi Mezőgazdasági Rt., Szerencsi Mezőgazdasági Rt., Bácsalmási Agráripari Rt., Abaúji Charolais Mezőgazdasági Rt., Bólyi Mezőgazdasági Rt., Hód-Mezőgazda Rt. (Hódmezővásárhely).

megerősödése, a kevéske földön gazdálkodó kisgazdaságok tömeges megszűnése új agrárszerkezetet hozott létre. A specializált termelésű gazdaságok aránya emelkedett az egyéni szektorban és a gazdasági szervezetek között is (Laczkó 2007). Az ezredfordulót követően a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok megközelítően hasonló arányban használják a mezőgazdasági területet. A gazdasági szervezetek háromnegyede és a nagyobb családi gazdaságok egy része is földterület-igényes, intenzív gabona- és kukorica-termesztéssel foglalkozik. A földhasználat-koncentráció az uniós csatlakozásig már elérte a jelenlegi – 2015-ös – szintet. A csatlakozás tehát az agráriumszerkezetben nem hozott jelentős változást (Sipos 2006). A földhasználat-koncentráció második szakasza így a földkérdéshoz és földprivatizációhoz hasonló nagyságú átrendeződéseket hozott, a jelenlegi földhasználat alapszerkezete tehát 1995 és 2005 között jött létre. A földkoncentráció első szakaszában a törvénykezés és a mezőgazdasági politika államigazgatási eszközei (például a támogatások megvonása, adópolitika, stb.) voltak a politikai befolyásolás indirekt, bár teljes agrárszerkezet-váltást eredményező eszközei. A második szakaszban (1995–2004) a sikeres egyéni gazdák és a volt szövetkezeti és állami gazdasági menedzsment mellett *a politikai kliensek jelennek meg* a földhasználat-koncentráció legfontosabb szereplőiként. A politikai hatalom a második szakasztól az indirekt állami/törvényhozási szabályozás mellett közvetlenül is beavatkozott a földtulajdonviszonyokba és a földhasználatba. A földhasználat-koncentráció lényeges forrásai az állami gazdaságok utódszervezeteihez tartozó földek privatizálása, az állami tulajdonú földek tartós bérbeadása és a szövetkezetekből a gazdasági szervezetekhez privatizált földek voltak. 1996/1998 után a földfelhalmozásban érdekelt agrárgazdasági szereplők vagy képviselőik az ország sok helyén befolyásuk alá vonták a helyi hatalom intézményeit is (Csíre-Horváth-Kovács 2002, Csíre-Kovács 2002). Az uniós agrárcsatlakozás folyamatát a nagyüzemi lobbis irányította (Csíre-Kovács 2002, Csíre 2005, Kovács 2012). A nagybirtok reprezentánsai hatékony képviselőkként jutottak a helyi és az országos politikában is.

A koncentráció harmadik szakaszának (2004–2010) jellegzetessége a kisebb gazdaságok számának további csökkenése és *agráriumon kívüli befektetők* erőteljesebb megjelenése a földpiacon és földhasználatban. Az esettanulmányok szerint (Kovács 2016) a külső tőkebefektetések az ezredforduló környékén indultak el. 2001 és 2006 között a gabonatermelés nagyon jó éveket zárt (Laczka 2007). A csatlakozási felkészülést segítő programok (elsősorban a SAPARD) minden szervezési balsiker ellenére jelentős összegű támogatásokat tettek hozzáférhetővé. Az uniós csatlakozásra történő felkészülés időszakától kezdve a föld nemcsak profittermelő képessége, hanem az elérhető támogatások miatt is vonzó befektetési célponttá vált, a korszakhatár azonban kétséget kizáróan az EU-csatlakozás és az uniós agrártámogatások rendszerének bevezetése. A földhasználat-koncentráció mértéke 2004 után keveset változott (Fehér et al. 2010). 2000 és 2010 között az Általános Mezőgazdasági Összeírások szerint 350 000 kistermelő hagyta abba a gazdálkodást. A legnagyobb egyéni gazdaságok és szervezetek stabilan a föld 73–75 százalékát használták. A legnagyobb külső befektetők megjelenésének következménye a több egységből álló nagyobb mezőgazdasági komplexumok létrehozása lett. Ezek elsősorban a nagyobb területű egységeket, a privatizált állami gazdaságokat és a tangazdaságokat, illetve az egyben maradó szövetkezeteket vásárolták fel. A földhasználat koncentrációjának ez a módja mind a gazdálkodást feladó kistulajdonosok, mind a nagybirtokkomplexumok esetében a piaci felvásárlás és a földbérletek rendszerének minden korábbinál nagyobb kiterjesztése volt.

A *negyedik (2010–) szakaszban* a makro-adatokat tekintve a földhasználat koncentrációja valójában alig változott. A kisebb gazdaságok száma tovább csökkent, de a felszabaduló földek tulajdonjoga vagy bérlete csak kismértékben növelte az egyes földnagyság-kategóriák összes földjeinek a nagyságát. Az öt hektárnál kisebb területet használók száma például 81 381-gyel csökkent 2010 után, de ez csak 38 000 hektárt érintett. A legnagyobb mezőgazdasági komplexumok egyes birtoktagjainak területe nem nőtt. A koncentráció növelésének módja ezeknek a birtokegyütteseknek az összekapcsolása volt.

Azaz az állami tulajdonú földek tartós bérlete, majd a tulajdonjog megszerzése vált a földhasználat-koncentráció legfontosabb forrásává.

A kormányjelentés az ÁMÖ és a GSZÖ adatait használva az egyéni gazdaságok számának 15 százalékos csökkenését állapítja meg (B/3566. számú jelentés, 2015). A megszűnt gazdaságok nagy része önellátásra termelt. A jelentés kiemeli, hogy a termeléssel elsősorban az idősebb, 65 év feletti, egyedül gazdálkodók hagytak fel, akik között felülreprezentáltak voltak a nők és a szakképzetlenek. A jelentés a generációváltás jeleit látja az egyéni gazdaságok szerkezetének átalakulásában. Az idős, szakképzetlen tulajdonosok önellátásra termelő, vagy értékesítési orientáció mellett is kevésbé szakosodott gazdaságait az ártermelő egységek váltják. Az elsődlegesen piacra termelők száma másfélszeresére, a használatukban lévő föld nagysága 20 százalékkal nőtt. A földhasználat és a termelés koncentrálása a mezőgazdasági egyéni gazdaságokban is felgyorsult. Ennek további forrása lehet, hogy az egészen kicsi területet művelők aránya a 13 százalékos visszaesés ellenére 2013-ban is 47 százalék volt. Számuk további csökkenése várható és felszabaduló földeik bérlete vagy tulajdonjoga csekély mértékben ugyan, de hozzájárulhat a nagyobb egyéni gazdaságok és a szervezetek területeinek további növekedéséhez.

Az összes mezőgazdasági terület nagysága a KSH-statisztikák szerint 2010 után nem változott. A SAPS-listák alapján számított adatok 35–40 000 hektáros emelkedést mutatnak, de ez lényegében stagnálást jelent. A gazdaságszám csökkenésének következménye az átlagosan használt terület növekedése. A mezőgazdasági terület használatának koncentrációja más szinteken ugyan, de az egyéni gazdaságok és a szervezetek gyakorlatában is jelentős. A szervezetek a föld 46, az egyéni gazdaságok az 54 százalékát művelik. Az egyéni gazdaságok 85 százalékának nagysága nem haladja meg az 5 hektárt, míg a 4761 száz hektár feletti gazdaság (az összes 1 százaléka) az egyéniek földjeinek 37 százaléka, azaz 913 096 hektár fölött rendelkezik. A földkoncentrációnak ez az egyik szintje. A 100 és 300 hektár közötti gazdák

kezelésében lévő földek átlagos nagysága 2010 és 2013 között valamelyest növekedett is (3.1 és 3.2 táblák). Az 50–300 hektár közötti egyéni gazdaságok megközelítőleg annyival több földet művelnek, mint amennyit az 5 hektár alattiak 2010 után vesztek. A gazdasági szervezetek harmada a 100 hektár feletti kategóriában van, 2 020 480 hektárt művelnek, a szervezetekhez kapcsolódó földek 95 százalékát. Itt nem történt jelentős elmozdulás 2010–2013 között. A földkoncentrációnak ez a másik szintje. A mezőgazdasági terület 63 százaléka, 2 933 576 hektár 7618 darab, 100 hektárnál nagyobb egyéni gazdaság és szervezet használatában van. Az 50 hektár feletti gazdálkodó egységek (13 830) rendelkeznek a földek háromnegyede fölött (3.1 és 3.2 táblák). A jelentés megállapítja, hogy a kisterületű és a legnagyobb gazdaságok száma csökkent és ennek következménye, hogy a közepes gazdaságok súlya nőtt. A 2014-es SAPS-lista szerint számított adatok a birtokrekonstrukciós eljárást követően nem jelzik ilyen egyértelműen a koncentráció csökkenését (3.4 és 3.5 táblák). Az egyes földnagyság-kategóriák szerinti megoszlás 2014-re vonatkozóan azt mutatja, hogy a GSZÖ-adathoz hasonlítva az 1–5 hektár közötti gazdaságok aránya kisebb, és ez valóban visszaigazolja a vélhetően részidős gazdaságok csökkenését. A SAPS-listán 69 496, a GSZÖ szerint 77 403 1–5 hektár közötti termelő van. A kisebb gazdaságok számának csökkenése 2014-re még nagyobb arányú lett. A birtokrekonstrukciós eljárás minden más birtoknagyság-kategóriában több gazdaságot mutatott ki, mint a GSZÖ (3.4 tábla), és az 5 hektárnál nagyobb gazdaságok aránya is magasabb a SAPS-listán. A kivétel az 500 hektár feletti birtokkategória, ahol a SAPS negyvenkettővel több nagygazdaságot talált, de ennek a kategóriának a számbeli aránya mindkét adatforrás szerint 0,8 százalék. Az 50–500 közötti gazdaságok száma és az aránya is magasabb a SAPS-lista szerint is, és a használt földterület például az 50–100 hektár közöttieknél 80 133 hektárral, a 100–200 közöttieknél 99 764 hektárral magasabb, mint a 2013-as adat. Ez a többlet annak a következménye is, hogy a birtokrekonstrukció 417 512 hektárral több mezőgazdasági terület használoit tudta azonosítani, mint a GSZÖ eljárásai. Az egyes birtoknagyság-kategóriákba tartozó gazdaságok földjeinek

átlagában azonban gyakorlatilag megegyezik a két listán. Kivételnek számít a 200–500 hektáros csoport, ahol a földek átlaga a SAPS-listán 6,3 hektárral magasabb, viszont a GSZÖ-adathoz hasonlítva a birtokrekonstrukció eredménye szerint 264-gyel több gazdaság tartozik ide. Az 500 hektár feletti legnagyobb földhasználók földjeinek átlagos nagysága a SAPS-listán alig (0,3 százalékkal) kisebb, mint a 2013-as GSZÖ-adat, de a gazdaságok száma kevésbé magasabb. A legnagyobb gazdaságok használatában lévő összes föld 2010-ben 1 740 120 (ÁMÖ), 2013-ban 1 656 168 (GSZÖ), 2014-ben 1 667 785 hektár volt (SAPS). Ezeknek a gazdaságoknak a számaránya az összeshez viszonyítva mind a három évben 0,8 százalék volt. A legtöbb földet használók között a földméret átlaga három százalékkal kisebb volt a SAPS-listán, mint 2010-ben vagy 2013-ban, ám ez nem igazán utal arra, hogy a mezőgazdasági terület harmadát művelő, körülbelül 1250 nagygazdaság pozíciója gyengülne, és a földhasználat ezen szegmensén a koncentrációt csökkentő, nagy léptékű változások kezdődtek volna el. Kevés információ van például arról, hogy a nagygazdaságok milyen kereszttulajdonlási rendszeren, vagy komplex vállalat-agglomerátumokon keresztül kötnek össze a statisztikákban külön szereplő földhasználati egységeket. Egy 1000 hektár feletti egységhez akár több, 200 és 500 közötti birtoktest is kapcsolódhat. A birtokrekonstrukciós eljárás sem tudja követni a földek ilyenfajta összetartozását. A földhasználatnak ez a formája, amelyet a felmérések kimutatni ugyan nem tudnak, de a sajtóban közölt néhány példa alapján nem számítanak egyedinek vagy kivételesnek, szintén arra utalnak, hogy a koncentráció nem csökken, és újabb jogi és gyakorlati formái születnek.

A jelenlegi agrárkormányzat három éve az egyéni gazdaságok földjeinek növelését és a koncentráció csökkentését jelölte meg legfontosabb stratégiai céljaként. A 2013. évi mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló CXXII. törvény és a 2013. évi CCXII. törvény új földügyi szabályozást vezetett be, amelynek egyik alapcélja a földhasználat koncentrációjának mérséklése. A kormányjelentés az alábbiakban jelöli meg az új szabályozás célját:

„A szabályozás közvetett, távlati célja, hogy a nagybirtokok fokozatos visszaszorításával a magyar termőföld 80 százaléka kis- és közepes méretű, elsősorban helybeli családi árutermelő gazdaságok művelésében legyen, a közérdekű földhasználat elvének megfelelően, elősegítve az ésszerű és fenntartható földhasználat erősödését, s a gazdálkodók önszerveződését.” (B/3566. számú jelentés az agrárgazdaság 2013. évi helyzetéről, 2015, 79. oldal)

A minisztérium az agrárium szerkezetének 2010–2013 közötti elmozdulásaiban a családi gazdaságok és a piaci orientáció erősödésének jeleit látja. A kormányjelentés kiemeli, hogy az egyéni gazdaságok által használt föld átlagos mérete 2013-ra 20 százalékkal nőtt, amely a gazdaságszám gyors csökkenésének és a változatlan nagyságú mezőgazdasági területnek a következménye. A jelentés az egy hektár alatti gazdaságok és az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok számának csökkenésével indokolja a kis- és közepes gazdaságok erősödésének a vízióját. A legkisebb gazdaságok száma 2010 és 2013 között közel 82 000-rel valóban csökkent, de a földterület csak 32 000 hektárral kisebb az 5 hektár alatti gazdaságok csoportjánál (3.1 és 3.2 táblák). A jelentés a GSZÖ-adatokra hivatkozva kétszer is kiemeli az egyéni gazdaságok által használt földek átlagos méretének 20 százalékos növekedését, de ennek vizsgálata a publikált adatokban nem találtuk meg. Az életképesnek tekintett 10–500 hektáros földnagyság-kategória gazdaságainak száma 1505-tel (3,4%), a használt föld 93–410 hektárral (4,8%) nőtt a hivatkozott időtartam alatt (3.1 és 3.2 táblák). Ezek az adatok semmiképp sem tükrözik az életképes nagyságúnak vélt gazdaságok különösebben dinamikus erősödését. A 10–500 hektár közötti egyéni gazdaságok használatában lévő terület átlaga 2010-ben 44 hektár, 2013-ban pedig 45 hektár, tehát gyakorlatilag semmit sem változott, de az összes egyéni gazdaságokra számított földterületátlagok – 4,6 hektár 2010-ben és 5,5 hektár 2013-ban – sem jelzik a 20 százalékos növekedést. A kormányjelentés 29. táblázata a 6 382 490 hektárra vonatkozó földhasználat megoszlásait tartalmazza a földhasználati nyilvántartás 2014. márciusi adatai alapján. Ez egy újabb adat az összes földnagyságra vonatkozóan a KSH termőterület és mezőgazdasági terület adataihoz képest. A

magánszemélyek által használt föld átlagos mérete 9,5 hektár volt 2009-ben és 7,1 hektár 2014-ben.

Az egyéni gazdaságok lényeges erősödése két további ok miatt is kérdéses. A KSH a legkisebb gazdaságok tömeges eltűnésével számol. Az üzemméret meghatározásának módszertani problémája azonban a földhasználat-koncentráció értelmezésekor is jelentős bizonytalanság forrása volt. Az üzemméret – meghatározásának esetlegessége miatt – olyan „csúszó” kategória, amely több tízezer termelőegységet kisorolhat az átlagok kalkulálásából, valamint az összehasonlításokhoz használt egyéb számításokból. Ez az adatmeghatározásból eredő adatbizonytalanság pontosan szemléltethető az új földhasználati nyilvántartás bevezetésével nyert adatok, a SAPS-lista alapján számított adatok és az ÁMÖ és a GSZÖ összehasonlításával. A földjog és a földhasználati nyilvántartás nemrég életbe léptetett új rendszerében 775 087 földhasználati bejelentés történt, 3,8-szer több mint a megelőző években. A bejelentési kötelezettséget kiterjesztették az 1 hektár alatti földekre is, melynek következtében 37 százalékkal nőtt a földet használó természetes személyek száma (B/3566. számú jelentés). Ugyanakkor a gazdálkodó szervezetek által használt földek birtoknagysága 26 százalékkal csökkent (B/3566. számú jelentés, 29. tábla). A természetes személyek által használt átlagos birtokméret 25 százalékkal lett kisebb, csak éppen ezt a jelentés nem említi. A földhasználati nyilvántartás 488 918 földet használó magánszemélyről tud. A 2013-as Gazdaságszerkezeti Összeírás publikált adataiban 446 231 egyéni termelő szerepel. A különbség 42 687 fő. A kormányjelentés a GSZÖ-re hivatkozva még közel 483 000 egyéni gazdáról is ír. Az egyéni földhasználók 446 231-es (2013 GSZÖ Végleges adatok) és a kormányjelentésben a GSZÖ-re hivatkozva megadott 483 000-es összes egyéni gazdaságszám különbségének a magyarázatát publikált forrásokban nem találtam. A csökkenés-, illetve növekedésszámítások és összehasonlítások elfogadását ez a fajta adatbizonytalanság kérdésessé teheti még akkor is, ha a földhasználat szerkezetének alapvető jellegzetességeit mindez nem módosítja. Az elemzést nem könnyíti meg, hogy csak a GSZÖ 44 623 összes egyéni földhasználójáról publikáltak részletes, a földnagyság-kategóriák

szerint is számított adatokat, de a földhasználati nyilvántartásban szereplő 488 918 egyéni termelőről részletes adatokat nem közöltek.

A gazdasági szervezetek földhasználatának csökkenésével kapcsolatban is kérdéseket és ellenérveket lehet felsorakoztatni. A SAPS-lista alapján végzett birtokrekonstrukció egyik tipikus esete volt az egy címre bejelentett gazdasági szervezet és egyéni, támogatott gazdálkodó földjeinek az összevonása. Nem egy esetben nem is csak egyetlen magánszemély és gazdasági szervezet földjei kerültek egy birtokként összevonásra. Nem tudható, hogy a földhasználati bejelentések (és a statisztikák felmérései) során mennyien éltek a gazdasági szervezetek által művelt földek magánszemélyek által használt területként történő feltüntetésével, aminek számos gazdasági, adózási és egyéb oka is lehet. A birtokrekonstrukció több száz olyan esetet is talált, amikor egy címre bejegyzett gazdasági szervezeteknek azonos család volt a tulajdonosa. Az így használt földek tehát üzemszerkezet szempontjából biztosan egy birtokhoz tartoznak. Egy másik példa az intenzív szántóföldi termelésben elterjedt együttműködési forma, az integráció. Az értékesítést, esetleg a termelés gépi munkáit és a növényvédelmet egy integrátor szervezet vagy családi vállalkozás bonyolítja. A földtulajdonosok éves szerződést kötnek az integrátorral. Az integrációban történő termeléssel használt földekről elég nehéz megítélni, hogy azokon egyéni vagy szervezeti keretű a gazdálkodás. A szántóföldi művelés területeinek jelentős hányada tartozhat pedig integrációhoz, ami a földhasználatának biztos, hogy nem az egyéni módja. Végül utalnék arra, hogy az 500 hektárnál nagyobb gazdaságoknak az agrárium szerkezetét valóban átalakító csökkenését a birtokrekonstrukció nem igazolta.

A földforgalom élénkülése a földhasználat koncentrációjának egyik forrása volt az elmúlt években. A föld befektetési értéke a növekvő területalapú és vidékfejlesztési támogatások, és az élelmiszertermelés stratégiai értéke miatt nőtt. A külföldiek termőföldszerzésének megszűnése és a földforgalmi szabályozás szigorítása előtt még 2013–2014 előtt volt ésszerű döntés a földvásárlás, amit a földbérlet piacának mozgásai is erősen motiváltak. A

bérleti díjak egyes régiókban évente 15–20 százalékkal is növekedtek. A díj-növekedés átlagosan közel ötven százalékos volt 2009 és 2013 között (GSZÖ 2013), ami alaposan megnövelte a termelés költségeit, hiszen a termőterület 42 százalékát bérlet formájában művelik.

2013-ban a termőföld 1,6 százaléka került forgalomba, ami a korábbi év-hez hasonlítva 0,2, az öt évvel korábbi adathoz képest pedig egyharmados növekedést jelez (földhivatali adat, idézi a B/3566. számú kormányjelentés, 2015). 2012-höz hasonlítva tizenötezerrel több földtulajdon-átírás volt. 2010 és 2013 között 134 099 darab földvétel történt, amelynek során 391 478 hektár, a termőföld 5–6 százaléka cserélt gazdát. A földadásvételek nagy valószínűséggel a koncentrációt növelték mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek földhasználatában. A földpiaci keresletet a földárak gyors növelése sem csökkentette. A szántóföldek átlagára például hektáronként 519 300 forintról 782 800 forintra változott 2010 és 2013 között, a gyümölcsösé pedig 721 200-ról 945 000 forintra. A föld ára nagy regionális eltéréseket mutat. A hektáronkénti megyei átlagos földár Hajdú-Biharban a legmagasabb (1 064 500 forint), a legalacsonyabb pedig Nógrád megyében (466 400 forint). A kettő között több mint kétszeres a különbség (NAV adatok, idézi: B/3566. számú kormányjelentés, 2015). Az osztatlan földtulajdonok megszüntetésével 25 000 hektár egyéni tulajdonba adása történt meg. A részaránykiadás 2319 hektárt érintett. Az önkormányzatok és egyéb nem gazdálkodó szervezetek használatában lévő földek 2010 és 2013 között 100 000 hektárral csökkentek az új törvényi rendelkezések következtében, amely csak a szociális földhasználatot engedélyezi az önkormányzatoknak, de megtiltja a gazdálkodást (Földhasználati nyilvántartás adatai, VM, 2014. március 11, idézi: B/3566. számú kormányjelentés, 2015).

A földhasználat-koncentráció jelentős forrása az állami tulajdonú földek haszonbérbe adása, illetve az 2015-ben indított privatizálása. A Nemzeti Földalap vagyoni körébe 2009-ben 1 907 000 hektár tartozott, ami 2013-ra 1 796 000 hektárra csökkent. Az állami tulajdonú földek 17 százaléka, 305 744

3.8 tábla. A Nemzeti Földalap földjeinek a használata, 2013

A Nemzeti Földalapba tartozó földrészletek hasznosítási struktúrája	Terület (ha)	Szerződés (db)
Vagyonkezelésbe adott terület, ebből:	1 328 802	318
Központi költségvetési szervek	410 323	124
Egyéb vagyonkezelők (pl. erdőgazdaságok)	917 026	33
Önkormányzat részére szociális földprogram keretében vagyonkezelésbe adott terület	135	6
Önkormányzat részére közfoglalkoztatási program keretében vagyonkezelésbe adott terület	1318	155
Haszonbérletbe adott terület, ebből:	305 744	6456
2010. szeptember 1. napja előtt kötött haszonbérleti szerződések	255 617	3188
2010. szeptember 1. napja után haszonbérleti pályáztatás útján kötött szerződések ebből:	50 126	2724
Természetes személyek	37 416	2271
Jogi személyek	12 711	453
Megbízási szerződéssel hasznosított terület, ebből:	73 147	6110
Természetes személyek	34 833	4520
Jogi személyek	37 726	1505
Önkormányzatok	588	55
Együtt	1 707 693	12 884
Nem hasznosított terület összesen	89 249	
Összesen	1 796 942	

Forrás: Nemzeti Földalap, idézi B/3566. számú jelentés 242 o. 6. tábla

hektár volt haszonbérbe adva 2013-ban. A bérleti szerződéseket a kedvezményezett kiválasztása miatt hosszabb ideje élénk közfigyelem és hangos kritika kíséri. A 100 hektár feletti gazdaságok négyszer annyi föld bérletét kapták meg, mint a kisebb gazdaságok, és nem helybeli gazdaságokhoz jutott a bérelt földek fele (Ángyán 2014). A bérlők az állami birtoktestek 41 százalékát szerezték meg pályázati úton, a további 59 százaléknak a használatához pályázás nélkül, megbízási szerződéssel jutottak. Egy pályázó átlagosan hat birtoktest használatára nyert jogosultságot (Ángyán 2012, 2014). A Nemzeti

Földalap kimutatása szerint (3.8 tábla) egy szerződésre átlagosan 47 hektár jutott, ami nem mond ellent a nagyobb gazdaságok kedvezményezését bírálók érveinek. A haszonbérleti szerződések 83 százalékát 2010. szeptember 1. előtt kötötték. A bérbe adott föld szerződésenkénti átlaga 80 hektár. A 2010 utáni szerződésekre 18 hektár átlagos föld jut. Ezek az adatok önmagukban is igazolják, hogy a haszonbérleti rendszer egészen biztosan nem gyengítette a földhasználat koncentrációját.

A *Földet a gazdáknak* program keretében a kormány 360–380 ezer hektár értékesítését indította el 2015-ben. A program politikai célja a családi gazdaságok megerősítése és földhöz juttatása volt. 300 000 hektár körüli termőföldet árveréseken értékesítenek. A három hektárnál kisebb földet (60–80 000 hektár) aukciók nélkül adják el. A 380 000 hektár a mezőgazdasági terület 5–7 százaléka, melynek újraosztása még akkor sem változtatna lényegesen a földhasználat-koncentráción, ha kizárólag kistulajdonos családi gazdaságok vásárolnának földet. Az első 170 000–180 000 hektár árverése 2016. január végéig megtörtént. A HVG közölte a legnagyobb vásárlók adatait, amelyeket a VS folyóirat és a SAPS-lista legnagyobb nyertesek licit előtti földjeinek méretéről szóló adataival egészítettem ki (3.9 tábla). Az árverések legnagyobb földvásárlóiról nem minden esetben lehetett kideríteni, hogy mekkora földet használtak a mostani licitálások előtt, de a trend így is egyértelmű. Az állami földek értékesítésének első körében rendre olyanok tudtak sokmillió forintot földvásárlásra fordítani, akik korábban is nagyobb területű földet használtak. A nyertesek között egyaránt vannak családi gazdálkodók és gazdasági szervezetek. A VS online lap a megyénkénti három legnagyobb nyertesről gyűjtött információkat (Szabó et al. 2016). Az 57 nyertes négyötöde 200 hektárnál nagyobb földterületet vásárolt, a legkisebb megszerzett föld 80 hektár volt. A nyertesek között a helyi politikai elit tagjai, az agrárvállalkozók és a nyugatról Magyarországra települt gazdák vannak többségben.

A kormány egy másik rendelkezése még nagyobb földterületet érint. Döntés született az osztatlan tulajdonú földek nevesítéséről és azok egyéni

tulajdonba adásáról, ami 970 000 hektárt, 64 000 földrészletet és több mint 300 000 tulajdonost érint. Egy tulajdonosra átlagosan csak kevés föld jut, de a birtokba adással forgalmazhatóvá váló földek gyors ütemben kerülhetnek a tőkeerős és esetleg még a helyi politikában is pozíciókkal rendelkező nagyobb gazdálkodókhoz.

3.9 tábla. A legnagyobb földvásárlók az állami földek árverésein a 2016 januári állapot szerint, megyénként.

Név	Elyvert föld, hektár	Megye	A használt föld nagysága az állami földek megvétele előtt
Vadas család	675	Bács-Kiskun	500 felett
Fülöp János Róbert	662	Bács-Kiskun	0
Hatvani Zalán	700	Bács-Kiskun	100–200 hektár
Kárpáti-Garai	866	Bács-Kiskun	500 hektár felett
Vass Péter	433	Baranya	nincs adat
Sojnóczki Márta	1668	Békés	500 felett (?)
Tatárka József	300	Borsod-Abaúj-Zemplén	10 hektár szőlőbirtok alatt
Osvay György, Szabó József családjai	867	Borsod-Abaúj-Zemplén	500 felett
Varga Zoltán Krisztián	521	Csongrád	300–500 hektár
Labozár Erika	574	Csongrád	nincs információ
Mészáros	1940	Fejér	500 hektár felett
Katrin Pfneisl	487	Győr-Sopron-Moson	300–500 hektár között
Fülöp család	1327	Hajdú-Bihar	nincs adat
Utassy László, Süveges család	445	Heves	500 hektár felett
Nagy József	660	Jász-Nagykun-Szolnok	300–500 hektár
Urbán család	871	Jász-Nagykun-Szolnok	nincs adat
Willem Albers	371	Komárom	50–100 hektár
Holman	262	Nógrád	500 hektár felett

Név	Elnyert föld, hektár	Megye	A használt föld nagysága az állami földek megvétele előtt
Veres József	503	Pest	500 hektár felett
Janssen család	625	Pest	nincs adat
Claessens család	858	Somogy	500 hektár felett
Valasovits-Sári család	782	Somogy	500 hektár felett
Jeszenszky Mónika	382	Szabolcs-Szatmár-Bereg	nincs adat
Székely Jánosné	333	Szabolcs-Szatmár-Bereg	300 hektár
Gelencsér család	1010	Tolna	500 hektár felett
Varga József	1490	Tolna	300–500 hektár
Marcus Dörr	429	Vas	nincs adat
Ruisch család	898	Veszprém	500 hektár felett
Ferkócza család	516	Zala	500 hektár felett

Forrás: Vitéz 2016

Adatkiegészítés: Szabó et al. 2016 és SAPS 2014 lista

A földhasználat-koncentráció különösen erős formája a gazdasági szervezetek földjeinek összekapcsolása a kereszttulajdonlásokon és a céghálók más változatain keresztül. Az összes mezőgazdasági szervezet ötödénél találtunk olyan céges kapcsolatot, amely alkalmas lehet a földek koncentrált használatára (3.10 tábla). A szervezetek közel öt százalékánál kiterjedt cégháló működik, 4 vagy több kapcsolódással. A gazdasági szervezetek menedzsmentjéhez vagy tulajdonosi köréhez tartozó személyek negyede kapcsolódik egynél több céghez is (3.11 tábla). 70 személy szerepel tíznél több szervezet tulajdonosi körében vagy vezető alkalmazottai között. 3800 fő kettőnél több cégben is tulajdonos, az igazgatótanács tagja, vagy más módon szerepel a menedzsmentben. Az 575 ezer hektár feletti gazdaság között csak négy családi birtok van. A gazdasági szervezetek kétharmadának van a földek összevont használatát lehetővé tevő cégkapcsolata, egyharmaduknál ez négynél több céget jelent (3.12 tábla).

3.10 tábla. Az agrártámogatásban részesülő gazdasági szervezetek cégkapcsolatai, 2014

A céges kapcsolatok száma	A cégek száma	Százalék
1	10 964	79,3
2	1 658	12,1
3	533	3,9
4	212	1,6
5	120	0,9
5-nél több	331	2,2
Együtt	13 818	100

Forrás: K-Monitor adatbázis, 2014

3.11 tábla. Agrártámogatásban részesülő gazdasági szervezetekhez kapcsolódó személyek, 2014

A személyek gazdasági szervezetekhez való kapcsolódásának száma	A személyek száma	Százalék
1	52 887	75,8
2	13 126	18,8
3	2 055	2,9
4	991	1,4
5	314	0,4
5-nél több	425	0,5
Együtt	69 798	99,8

Forrás: K-Monitor adatbázis, 2014

3.12 tábla. Az 1000 hektárnál nagyobb gazdaságok céges kapcsolatai, 2014

A cégkapcsolatok száma	A gazdaságok száma	Százalék
Nincs	198	34,4
2	132	23,0
3	56	9,8
4	76	13,2
5 vagy több	113	19,6
Együtt	575	100,0

Forrás: Hegedűs Réka gyűjtése cégjegyzékekből, 2014; K-Monitor adatbázis, 2014

A földhasználat összekapcsolásának formáit négy céghálózat példájával szemléltetjük (3.1–3.4 ábrák).

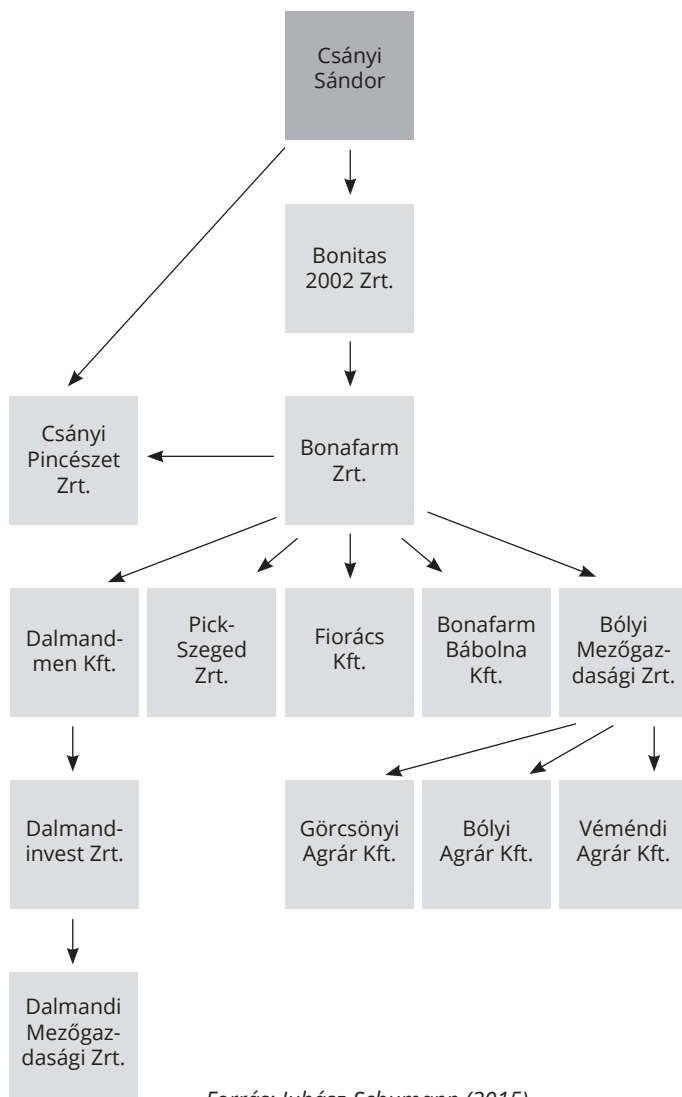
A Csányi család érdekeltségéhez hét földhasználó agrárcég és két egyéni birtok tartozik, melyek összes számított nagysága a SAPS-lista szerint 28 471 hektár, a K-Blog szerint 28 290 hektár (Juhász–Schumann, 2015). A két legnagyobb egység az állami gazdaságokból privatizált Dalmandi Mezőgazdasági Zrt. és a Bólyi Mezőgazdasági Zrt.

A Harsányi család hét földhasználó szervezetet kapcsol összes. A legnagyobb cég itt is privatizált állami gazdaság, a Hód-Mezőgazda Zrt. A földek számított összes nagysága 11 681 hektár (Juhász–Schumann, 2015), illetve 16 820 hektár (SAPS-lista).

A Tedeji Állami gazdaság privatizálásával keletkezett a Bódi család mezőgazdasági cégbirodalma, melynek összterülete 6565 hektár (Juhász–Schumann 2015), ill. 6676 hektár a SAPS-lista szerint. Itt öt gazdasági szervezet és egy kisebb egyéni földterület kapcsolódik össze a céghálóban.

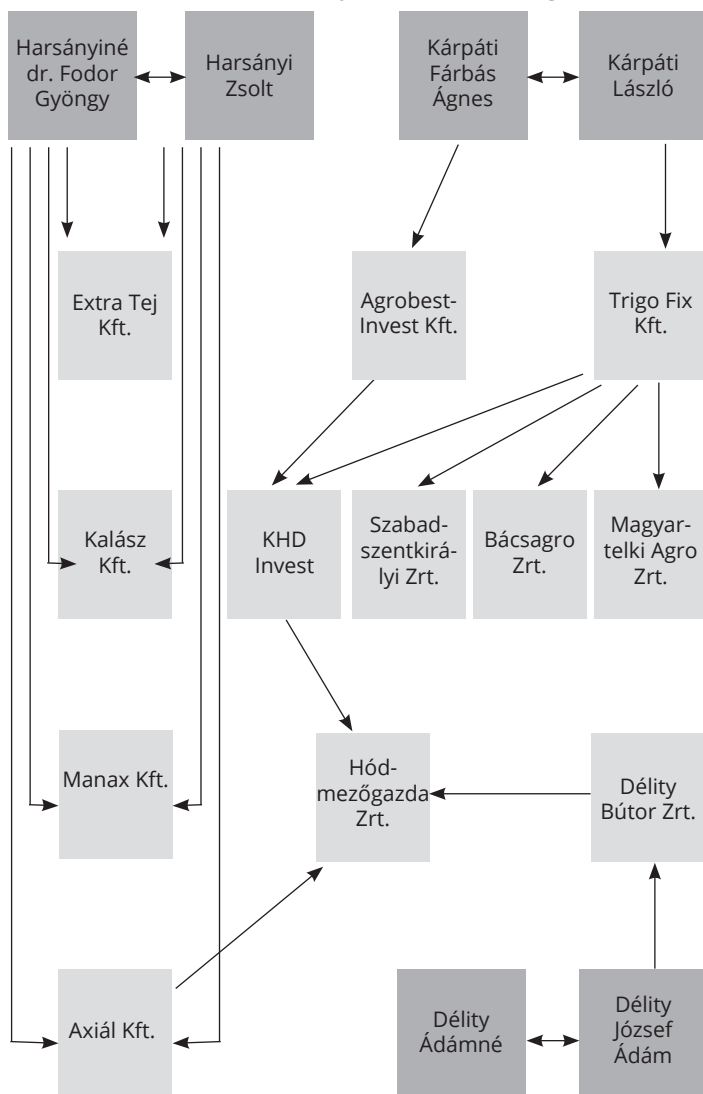
Dorogi Árpád és Helmut Gsuk érdekeltségei kilenc gazdasági szervezetben 12 420 hektárt (Juhász–Schumann, 2015), illetve a SAPS-lista szerint 15 021 hektárt használnak.

3.1 ábra. A Csányi-érdekeltségek

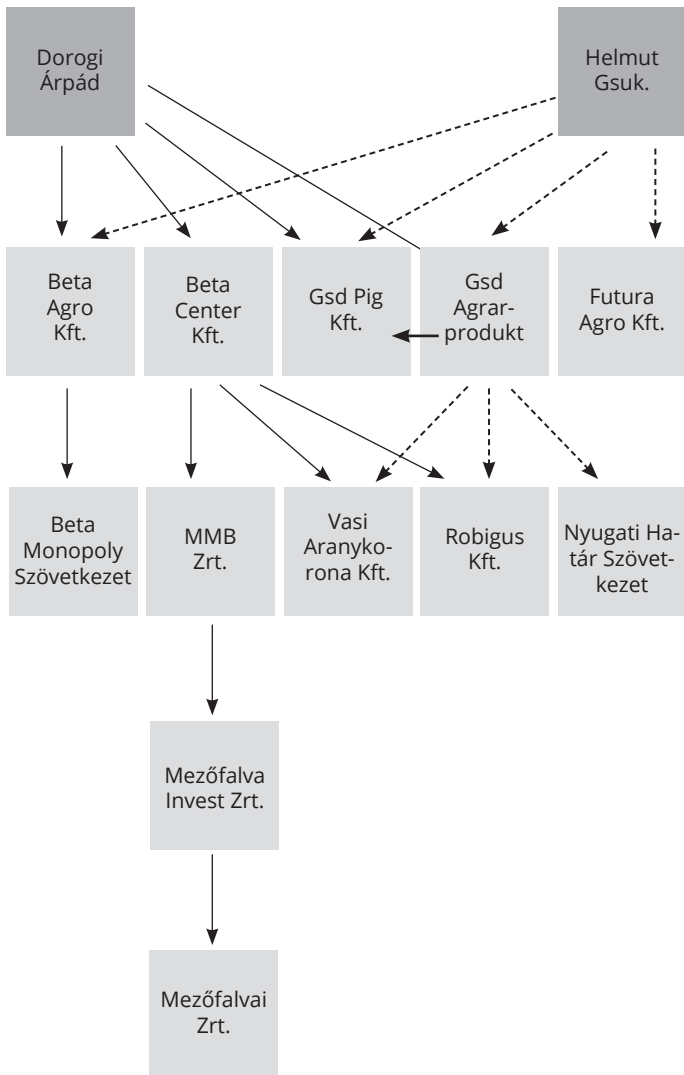
Forrás: Juhász-Schumann (2015)

3.2 ábra. A Harsányi család érdekeltségei

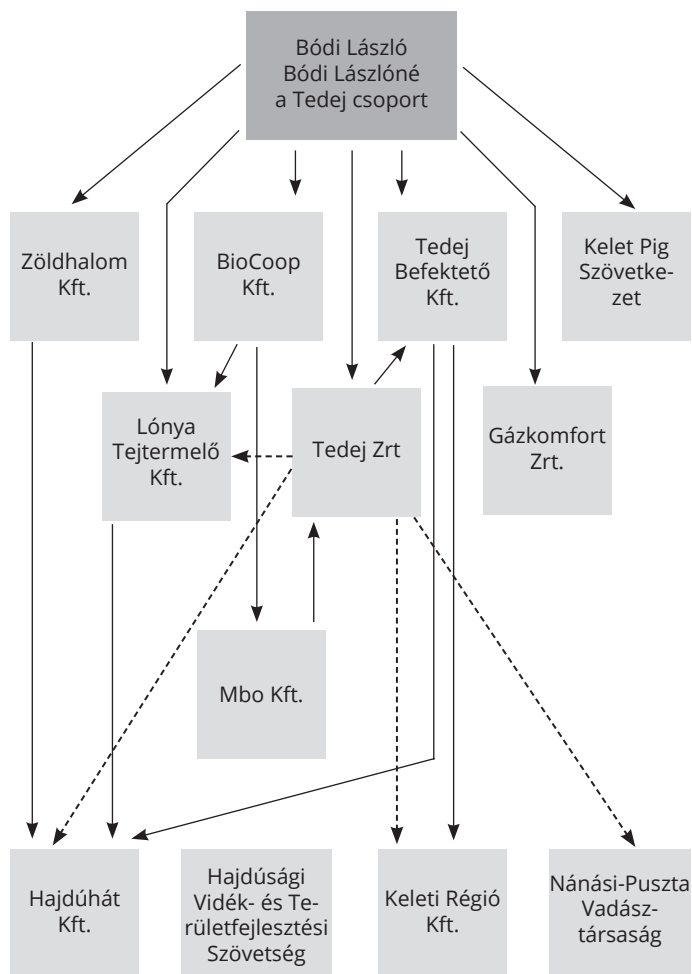
Forrás: Juhász-Schumann (2015)

3.3 ábra. A Dorogi–Gsuk-érdekeltségek

Forrás: Juhász-Schumann (2015)

3.4 ábra. A Tedej komplexum. A Bódi család érdekeltségei

Forrás: Juhász-Schumann (2015)

A cégkapcsolathálók és kereszttulajdonlások kétséget kizáróan növelik a földhasználat koncentrációját. A nagyobb birtokok méretcsökkenésének a hivatalos földstatistikákra alapozott jelzése ezért is kérdéses. A Juhász–Schumann szerzőpáros becslése szerint az egy címre bejelentett földek és a cégkapcsolatok következtében nem 170–180 000 használója van a mezőgazdasági területnek (az egy hektárnál kisebb gazdaságok kivételével), hanem csak 100 000 (Juhász–Schumann 2015). Ezt a becslést túlzónak vélhetjük, de a földhasználat koncentrációjának mértékét mindenképpen lényegesen magasabbnak fogadhatjuk el a földstatistikákban, és még a SAPS-lista nyomán készült birtokrekonstrukció után megjelenő adatoknál is. A területalapú támogatások rendszerének átalakítása szerint 2016-tól 1200 hektár felett nem jár több támogatás. A támogatások megvonása körülbelül 500–550 nagygazdaságot érinthet, akik több tízezer embert foglalkoztatnak és a magyar mezőgazdaság bruttó termelési értékének negyedét adják. Nem lehet tudni, milyen földhasználati stratégiákkal válaszolnak majd a támogatási rendszer átalakítására, vagy mire használják jelentős lobbiképességüket, hiszen tulajdonosaik és vezetőik között nagy számban vannak olyanok, akiket a kormányhoz közelálló gazdálkodóként és befektetőként ismerünk. Az állami földek 2015/16 téli értékesítésének megismert részletei mindenesetre nem utalnak arra, hogy a támogatási rendszer átalakítása jelentősen csökkentené a földhasználat koncentrációját.

Az új és stabilnak tartható agrárszerkezetben nagyon jelentős tehát a földhasználat koncentrációja, amelynek *duális jellegzetessége* is van. A „duális földhasználat-koncentráció” fogalma azt a megfigyelt tendenciát írja le, hogy a földek használatának nagyobb arányú sűrűsödése az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek gyakorlatában is megtörténik. A duális karakter kiemelt hangsúlyozása azért lényeges, mert a kisüzem-nagyüzem kettőssége a magyar mezőgazdaság történetét végigkísérő strukturális sajátosság, ami a radikális földrendezéseket követően, ha megváltozott formában is, de mindig visszarendeződött (Fertő–Fogarasi 2007). A kollektivizálással a kisüzemeket akarták felszámolni, de az a részidős családi termelés és háztáji formájában

újraéledt. A földkárpótlás és földprivatizáció a nagyüzemek felszámolását célozta meg, de a kettős (üzem)struktúra tíz-tizenöt év elteltével „visszanőtt”. A dualitás figyelembe vétele a koncentráció megítélésének és mérésének is sarokköve. Elhibázott az a megközelítés, amely a nagy gazdasági szervezetek versus egyéni gazdaságok földhasználatára alapján ítéli meg a földhasználat koncentrációját. Az előbbi elemzések során hangsúlyoztam, hogy a mezőgazdaság mindkét üzemformájában „sűrűsödött” a föld használata. Az egyéni gazdaságokban a kilencvenes évek második felétől az uniós csatlakozásig és egy újabb ciklusban az utóbbi 5–6 évben, a gazdasági szervezetekben az ezredfordulótól és az uniós csatlakozást követő első évekig tartó periódusban, majd 2010 után is nőtt a koncentráció.

A földhasználat-koncentráció minden szakaszában erős és döntő volt a *politikai beavatkozás* (3.13 tábla). A földdel kapcsolatos hatalmi döntések nem a szakminisztériumban születtek. Romány Pál egyenesen az agrárpolitika elveszejtéséről írt (Romány 2002). Az agrártárca befolyásvesztése érhető tetten a földdel kapcsolatos állami és helyi döntésekben is (Kovács 2012). A földhasználat-koncentráció első szakaszában az új hatalmi elit kárpótlási, privatizációs és a szövetkezeti törvényekkel történő közvetett intervenciója felemás eredményt hozott. A kollektivizált föld újraprivatizálását célozták meg, de már 1993-tól sok százezer kistulajdonos és vagyonrész új tulajdonoshoz került a törvénykezés és állami szabályozás következtetlenségei, hibái és az új kistulajdonosok állami védelmének elmaradása miatt. A második szakaszban az állami gazdaságok és a továbbélő szövetkezetek egy részének privatizálása közvetlen politikai beavatkozással történt. A nagybirtokok és mezőgazdasági nagyszervezetek képviselői fontos szerepet vállaltak az uniós agrár-csatlakozás menedzselésében és pozíciókat szereztek a helyi hatalom intézményeiben is. A harmadik szakaszban is történt közvetlen beavatkozás az uniós támogatások felosztásának szabályozásával, valamint az állami tulajdonú földek nem egy esetben több évtizedre kötött tartós bérletének megújítása körül. A liberalizált mezőgazdasági piac-, hitel- és földtulajdon-szabályozás tovább erősítette, növelte a koncentrációt. A negyedik szakaszban a családi

3.13 tábla. A földkoncentráció szakaszainak jellemzői

Szakasz- határok	A földkoncentrá- ció módszere	A kulcsszereplők	Tőkefajták	A politikai beavatkozás	A koncentráló üzem
1991– 1995	A kárpótlási jegyek és a vagyonrész felvásárlása, föld- bérlet	A szövetkezeti és állami gazdaságok menedzsmen- te, a nyolcvanas évek nagyobb magán- termelői	Gazdasági és társadalmi kapcsolat, tudástőke, pénztőke	Közvetett, a törvényeken és szabályozáson keresztül	Egyéni gazdasá- gok
1995– 2004	Földfelvásárlás, földbérlet, állami gazdaságok és to- vábbéló szövetke- zetek privatizálása	Nagyobb egyéni termelők, poli- tikai kliensek, a nagygazdaságok és nagyszervezetek vezetői	Pénztőke, politikai kap- csolati tőke, hitelképesség	Közvetlen politikai beavat- kozás a privatizációba, a nagyüzemi lobbizás szerep- vállalása az országos és helyi politikában	Egyéni gazdaság, új típusú gazda- sági szervezetek, újjaszervezett és privatizált nagy- szervezetek
2004– 2010	Felvásárlás és piaci bérlet, állami föl- dek tartós bérlete	Külső befektetők	Pénztőke, gazdasági tőke	Közvetett beavatkozás, piacsabályozás, az uniós támogatások disztribúci- ója, közvetlen intervenció az állami tulajdonú földek (nagyon) hosszú időtar- tamú bérleteivel kapcso- latban	Agro-komplexum, cégháló
2010–	Felvásárlás, privati- záció, állami földek tartós bérlete, piaci bérlet	Nagyobb egyéni gazdálkodók, nagybirtokosok, politikából érkező vállalkozók, külfol- dik	Politikai kapcsolat, pénztőke, társadalmi tőke	Közvetlen beavatkozás törvényeken keresztül, a klientúra privilegizálása, az egyéni gazdaságok támogatása, az uniós támogatások disztribúciója és redisztribúciója	Nagyobb családi gazdaság, agro- komplexum, cégháló

gazdaságok és a nagybirtokos klientúra megerősítéséhez nem maradt állami beavatkozással privatizálható föld. Az állami földekre kötött tartós bérletek felmondása nem volt célszerű, ezért annak a közel négyszázezer hektárnak a felszabadításához és újraosztásához a kiárúsítás és a nagyon kedvező hitel-feltételek megteremtése volt a megfelelő eszköz.

3.4 Történeti és nemzetközi összehasonlítás

A magyarországi földhasználat-koncentráció mértékének megítélésének legmegfelelőbb módja a történeti és jelenlegi európai agrárrendszerekkel való összehasonlítás. A szakirodalom egy részében, a médiákban és a politikai közbeszédben a kisebb családi gazdaságok földhasználatának látványos visszaszorulása, a nagybirtokoknak jutó támogatások és a politikai klientúra állami földekhez jutása kapja a legnagyobb figyelmet. A kollektivizált mezőgazdaság lebontása és a föld reprivatizációja lényeges politikai cél volt, azonban a kisüzemi termelés gazdasági- és hitelfeltételeinek megteremtése valójában elmaradt, és inkább volt politikai frázis, mint gyakorlati és valóságos agrárpolitikai cél. A koncentráció lényegében akadálytalan volt mind az egyéni gazdaságok, mind a gazdasági szervezetek földhasználatában.

A földkoncentráció mértékének megítéléshez az 1945-ös földosztás előtti földbirtok- és földhasználati viszonyokkal történő összehasonlítást érdemes választani, mivel a földosztást és a kollektivizálást kizárólag gazdaságon kívüli, politikai beavatkozásnak minősíthetjük. A földbirtoklás és a földhasználat valójában mindig is az állami agrárpolitika központi eleme volt. Az intervenció/szabályozás és a gazdasági/piaci folyamatok kettős hatása azonban leginkább az 1945 előtti és az 1991 utáni korszakokat teszi összehasonlíthatóvá. A hatalmi-politikai beavatkozás az 1990 utáni földhasználat-koncentráció minden szakaszában kimutatható, de a földpiac és a kiterjedt földbérleti rendszer is funkcionális szereppel rendelkezik.

A 3.14 táblában az 1935. és a 2014. évi földhasználat adatai szerepelnek. A földek nagyságát katasztrális holdban és nem hektárban adtam meg, mert a történeti statisztikák ezt a földmértékegységet használják. Az összehasonlítás legnagyobb nehézsége, hogy az 1935-ös adatok a termőterületre vonatkoznak, tehát az erdők, nádasok és halastavak területét is tartalmazzák. A termőterület földnagyság-kategóriák szerinti megoszlását viszont a jelenkori földstatisztikák nem közlik. A SAPS-lista is a művelt földről szól. Az összes föld 1935 és 2014 közötti jelentős különbségének ez az egyik oka, de ebből le kell számítani a teljes termőterület 1935 és 2014 közötti mintegy 1,85 millió hektáros (3,22 millió katasztrális hold) csökkenését. Jelenleg a termőterület és mezőgazdasági terület közötti különbség legalább háromnegyede az erdők területe. Az erdősítettség 7–8 százalékkal nőtt a két vizsgált időszak között, de az erdőbirtokok adták a termőterület és mezőgazdasági terület közötti különbség legnagyobb részét 1935-ben is. Az erdőbirtok földegysége pedig inkább a nagyobb földterület, és sokkal kevésbé a kisparcella. Az 1935-ös termőterület földnagyság-kategóriák szerinti megoszlása tehát inkább a nagyobb birtokok irányába torzíthat. Ezt azért szükséges külön hangsúlyozni, mert *a 2014-es földhasználat-koncentráció még így is erőteljesebb, mint a két világháború közötti*. Az 1000 katasztrális holdnál nagyobb egységekhez tartozó földek aránya is magasabb néhány százalékkal 2014-ben, de a jelenlegi agrár-szerkezetben különösen a 200–500 hold közötti gazdaságok aránya sokkal nagyobb. A duális földhasználat-koncentráció ebből az adatból is igazolható. Az 1000 holdon felüli gazdaságok földjeinek átlagos mérete 1935-ben lényegesen magasabb volt, de az uradalmak földjeit akkor együttesen számolták, míg a jelenkori földstatisztikák a különálló, de egy gazdasági komplexumhoz tartozó földeket nem, vagy csak részben tudják együttesen kimutatni. A másik jelentős különbség, hogy a 10 hektár alatti kistulajdonok számának aránya az összes földhasználó között a háború előtti adathoz hasonló, de az általuk használt terület aránya az ötödére esett vissza. Míg 1935-ben 1 389 254 termelő használt 10 holdnál kevesebb földet, amelynek összes területe 3 108 622 katasztrális hold volt, addig 2014-ben az ugyanehhez a kategóriá-

3.14 tábla. A termőterület 1935-ben és a mezőgazdasági terület 2014-ben (katasztrális hold)

Év: 1935, termőterület					
Földnagyság-kategória (kh)	Gazdaság, db	Gazdaság (%)	Összes terület (kat. h)	Összes terület (%)	Átlagterület (kat. h)
0–5	1 184 783	72,5	1 631 246	10,1	1,38
5–10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	7,23
10–20	144 186	8,8	2 025 946	12,6	14,05
20–50	73 663	4,5	2 172 300	13,5	29,39
50–100	15 240	0,9	1 036 162	6,5	67,99
100–200	5792	0,4	805 164	5,0	139,01
200–1000	5202	0,3	2 124 801	13,2	408,46
1000–	1070	0,1	4 808 849	29,9	4307,20
Összesen	1 634 407	100,0	16 081 844	100,0	9,84
Év: 2014, mezőgazdasági terület					
Földnagyság-kategória (kh)	Gazdaság db	Gazdaság (%)	Összes terület (kat. h)	Összes terület (%)	Átlagterület (kat. h)
0–5	476 756	81,1	189 718	2,2	0,39
5–10	31 547	5,4	226 614	2,6	7,18
10–20	28 070	4,8	401 795	4,7	14,31
20–50	25 419	4,3	800 513	9,3	31,49
50–100	11 438	1,9	803 764	9,3	70,27
100–200	6895	1,2	969 038	11,2	140,54
200–1000	6404	1,1	2 509 537	29,1	391,87
1000–	1106	0,2	2 733 688	31,7	2471,68
Összesen	587 635	100	8 634 667	100	14,69

Forrás: Szuhay 1976, valamint ÁMO 2010 és SAPS 2014 adatok alapján saját számítás

hoz tartozó 508 303 gazda használatában csak 416 332 katasztrális hold volt. A történeti összehasonlítás szerint a jelenlegi földhasználat szerkezetében erőteljesebb a koncentráció, mint a feudális eredetű nagybirtokok korában volt.

A magyar földhasználat *európai összehasonlításban is a legkoncentráltabb* közé tartozik (3.14 tábla). Bulgária, a Cseh Köztársaság, az Egyesült Királyság, Észtország, Portugália, Dánia, Franciaország és Szlovákia mellett Magyarországon használnak legtöbb földet a 100 hektár feletti gazdaságok. A volt szocialista országok közül Csehországban, Szlovákiában és Észtországban szinte kizárólag nagybirtokon történik napjainkban a mezőgazdasági termelés (Bičík et al. 2001, Opršal et al. 2013, Nešpor 2006, Hagedorn 2004, Kovács 2007, Hartvigsen 2013). Lengyelországban továbbra is a kisgazdaságok használatában van a föld jelentős része (Augustyńska-Grzymek et al. 2013, Łowicki 2008). A román mezőgazdasági terület felét használják a kisebb termelők, de a nagygazdaságok részesedése jelentősen nőtt az uniós csatlakozást követően és a 100 hektár feletti farmok már ott is a földek közel felét használják (Aceleanu-Molanescu 2015, Otiman 2012). A német és a spanyol agrárrendszerekben is történt földhasználat-koncentráció. A nagyobb gazdaságok kezelésében lévő föld a teljes terület ötven százaléka körül van. Az osztrák, belga, holland, ír, görög földek inkább kisgazdaságok művelésében vannak, mint ahogy az északi országokban is, ahol Svédország kivétel.

3.15 tábla. A mezőgazdasági terület Európa országaiban

Év	Az összes mezőgazdasági terület (hektár)		A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok használatában lévő terület	
	2010	2013	2010	2013
Ausztria	2 878 170	2 726 890	528 300	447 800
Belgium	1 358 020	1 307 900	334 160	319 600
Bulgária	4 475 530	4 650 940	3 687 860	3 890 500
Ciprus	118 400	109 330	19 770	18 500

Év	Az összes mezőgazdasági terület (hektár)		A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok használatában levő terület	
	2010	2013	2010	2013
Cseh Köztársaság	3 483 500	3 491 470	3 085 160	3 065 450
Dánia	2 646 860	2 619 340	1 750 750	1 807 950
Egyesült Királyság	16 881 690	17 326 990	12 481 400	13 003 120
Észtország	940 930	957 510	688 710	704 080
Finnország	2 290 980	2 282 400	563 590	704 850
Franciaország	27 837 290	27 739 430	16 453 960	17 169 550
Görögország	5 177 510	4 856 780	1 950 180	1 689 050
Hollandia	1 872 350	1 847 570	343 090	369 190
Írország	4 991 350	4 959 450	1 150 010	1 151 830
Izland	1 595 670	:	1 573 920	:
Lengyelország	14 447 290	14 409 870	3 120 900	3 043 780
Lettország	1 796 290	1 877 720	843 790	996 340
Litvánia	2 742 560	2 861 250	1 140 040	1 334 060
Luxemburg	131 110	131 040	66 030	70 430
Magyarország	4 686 340	4 656 520	3 034 080	3 000 580
Málta	11 450	10 880	:	:
Montenegró	221 300	:	88 900	:
Németország	16 704 040	16 699 580	9 196 880	9 514 330
Norvégia	1 005 940	996 270	69 660	93 620
Olaszország	12 856 050	12 098 890	3 370 460	3 258 910
Portugália	3 668 150	3 641 590	2 117 670	2 107 480
Románia	13 306 130	13 055 850	6 508 390	6 300 460
Spanyolország	23 752 690	23 300 220	13 089 450	12 938 810
Svájc	1 047 800	:	16 670	:
Svédország	3 066 320	3 035 920	1 589 000	1 677 120
Szlovákia	1 895 500	1 901 610	1 726 490	1 718 610
Szlovénia	482 650	485 760	32 880	34 080

Forrás: EUROSTAT

http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Agricultural_census_2010_-_main_results (letöltve 2015. április 13-án)

4. A földhasználat területi mintázatai

4.1 Szerkezeti analógiák

A jelenlegi földhasználat-koncentráció mértéke és jellege sok vonatkozásban hasonlít a huszadik század első felének állapotaihoz. A nagybirtokok aránya még magasabb az összes használt földön belül. A mezőgazdaság kettős üzemstruktúrája (nagyüzem, családi gazdaság) újjáéledt és a magyar mezőgazdaság tartós szerkezeti elemének bizonyult. Az önellátásra termelő kisgazdaságok száma gyorsan csökken, ugyanakkor újjáéledésük is megindult. A mezőgazdasági termelés regionális változataiban, a termékek szerkezetében, a kisüzem és nagyüzem kapcsolataiban sok hagyományos elem maradt fenn.

A földhasználat területén kontinuitásról mégiscsak kellő óvatossággal beszélhetünk. Az agráriumból már a kilencvenes évek elején százezrek szorultak ki. A kisgazdaságok száma gyorsan – húsz év alatt az induló érték huszonöt-harminc százalékára – csökkent. Az agrárium eltartóképessége jelentősen visszaesett. A mezőgazdaságban, főmunkaidőben lekötött munkaerő a korábbi létszám húsz százaléka körül stabilizálódott. A legnagyobb földhasználók között sok a külső befektető. A jelenlegi földbirtok és a földhasználat a koncentráció mértékét tekintve a 20. század első felének földhasználatához hasonló jellegzetességekkel rendelkezik. A nagybirtok aránya még magasabb is, mint nyolcvan évvel korábban. Az állami gazdaságokat nagybirtokok kisajátításával hozták létre a múlt század közepén. A mai nagybirtok-komplexumok jelentős részének létrehozása az állami gazdaságok privatizálásával indult. A kollektivizált mezőgazdaság időszakában a családi kistermelés lehetőséget adott a gazdálkodói beállítódások, habitusok és gyakorlatok továbbélésére. A földkérpótlás a korábbi földtulajdon alapján történt. Az ételmisszer saját fo-

gyasztásra termelése újraéledni látszik (Pócsi 2011, Megyesi 2015). Az egyéni gazdák harmadánál erős kontinuitást találtunk a korábbi kisüzemi termeléssel (Csurgó et al. 2016). A legnagyobb egyéni termelők és a gazdasági szervezetek egy tekintélyesebb hányadának menedzsmentje is a nyolcvanas években gyakorlatot és készséget, tőkét, kapcsolatokat szerző szakemberekből, kisüzemi gazdálkodókból alakult ki. A gazdálkodói és területi diszkontinuitás inkább az intenzívebb árutermelésre vállalkozó, szakképzett fiatalabb gazdák között erőteljesebb. A legnagyobb gazdasági szervezetek és az egyéni/családi gazdaságok földjeinek koncentrációja a kettős mezőgazdasági üzemszerkezet újraéledésének jegyeit mutatja. A kisüzem/nagyüzem kettős szerkezet tehát a magyar mezőgazdaság hosszú időtartamú strukturális jellegzetessége.

A város-vidék kapcsolatok új elemei, a tömeges kiáramlás a városkörnyéki és távolabbi területekre és a városközpontokba történő részleges visszaköltözés, a kiköltözők vidékképe és életmód-elképzelései a föld használatának újraértelmezéséhez vezettek (Váradi 1999, 2008, Csurgó 2011). Az élénkülő turizmus és a rekreáció egyéb formái, a természetvédelmi területek számának megkétszereződése, a rendszerváltást követően gyorsan növekvő, 900 000 hektár körüli védett terület; a „zöld” értékek lassú meghonosodása; a „táj”, a „természet” felértékelődése és „vidék” imázsának változása (Kovách 2007), a város és falu közötti új ételmszer-kapcsolat (Csurgó et al. 2016) és a fenntarthatóság uniós támogatása a fogyasztási célú és a normatív földhasználat orientációit és elemeit erősítették fel a termelési funkcióval szemben.

A szuburbanizálódó térségek és a városi peremvidékek területhasználatának új funkciói terjedtek el (Szirmai 2011, Szirmai-Ferencz 2015). A kereskedelmi, ipari terjeszkedés, az útépítések, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok kitelepülése a hagyományos és az új földhasználati módok keveredéséhez vezetett (Csatári et al. 2013). A városi tevékenységek korábban mezőgazdasági dominanciájú területeken történő térfoglalása átalakítja a földdel kapcsolatos kormányzás és helyi irányítás kihívásait és rendszerét (Tímár-Váradi 2000).

A falusi és kisvárosi társadalmak belső egyenlőtlenségei és a vidéki települések fejlettségének differenciálódása a legnagyobb gazdaság-, tér- és társadalomszerkezeti átrendeződésekhez tartoztak az ezredforduló közeli évtizedekben. A falvaknak új fejlettségi típusai (Beluszky–Sikos 2007) és osztályai (Csíte–Kovács 2002) alakultak ki. A mezőgazdaság eltartóképessége drámaian visszaesett, a falvak jelentős funkciószűkülést szenvedtek el. A községek lakosságának ötöde élt szuburbán körzetekben az uniós csatlakozás időszakában. A szegregált, gettósodó falvak lakosságának száma hatszázezer közeli volt (Kovács 2005). Az Alföldön a kárpótlással földtulajdonhoz jutók tanyákra költöztek, amelyek részben visszanyerve gazdasági funkciójukat újra az élelmiszertermelés helyszíneivé váltak (Csatári–Tímár 2002). A tanyák egy másik csoportja szociális funkciót kapott az idősebb tanyasi őslakosok és a kitelepülő városi szegények ellátásában (Csatári 2005). A vidéki szegénység enyhítése céljából állami kezdeményezéssel indított földprogramok hatása a részsikerek ellenére korlátozott maradt (Szoboszlai 2001, Bartal 2001). A társadalmi különbségek növekedése és az egyre nagyobb szegénység miatt a szociális célú földhasználat újabb formáit szervezték meg az utóbbi években. Az önkormányzatok felismerték, hogy az állami és uniós támogatások mellett a föld szinte az egyetlen rendelkezésre álló erőforrás, amelynek szerepe lehet a tömeges nyomor politikai kezelésében. A szociális célokkal, állami és uniós támogatással és önkormányzati szervezéssel történő élelmiszer-termelés a földhasználat új eleme.

Az erősebb szerkezeti hasonlóságok a földhasználat területi mintázataiban mutatkozhatnak meg. A következő részek a földhasználat regionális jellegzetességeit elemzik, azzal a céllal, hogy kimutassák a földhasználat kontinuusnak tekinthető és új elemeit.

4.2 A földhasználat szegmenseinek területi jellegzetességei⁶

A megyék összlakosságán belüli gazdálkodók arányát tekintve az Észak-Dunántúl iparosodottabb megyei és Pest megye mutatnak egymáshoz hasonló állapotot (4.1 tábla, 4.1 ábra). A prosperáló ipari, kereskedelmi, szolgáltatási szektor és a gazdasági fejlettség a megyei lakosság kisebb mezőgazdasági aktivitását eredményezi. Az alacsonyabb munkanélküliség, a nyugati munkavállalás könnyebb elérhetősége, Budapest munkaerőpiacának felszívó hatása következtében Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Veszprém és Pest megyék lakosságának földművelésben történő részvétele kisebb intenzitású. A kivételt Fejér megye jelenti, mivel gazdasági fejlettség szempontjából az Észak-Dunántúl megyéihez és Pest megye csoportjához tartozna, ám ezekhez a megyékhez hasonlóan itt másfélszer nagyobb arányban vesznek részt a földhasználatban.

A földhasználatban Somogy, Tolna, Bács-Kiskun, Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye lakosságának részvétele a legnagyobb arányú, ami kevésbé következik a fölbirtok- és földhasználat-szerkezetből. A három alföldi megyében a kisebb és közepes családi gazdaságok vannak többségben, Tolnában a közepes családi gazdaságok és gazdasági szervezetek, míg Somogyban a nagybirtokok. A nagyobb arányú mezőgazdasági részvétel a munkaerőpiac helyzetének, a városi/községi lakosságárányának, a kisebb falvak magas számának, az előnytelen infrastruktúrájának, a falvak bezártságának, a paraszti gazdálkodói hagyományok és gyakorlatok továbbélésének következménye.

Hajdú-Bihar és Csongrád lakosságának részvétele is a magasabbak közé tartozik, de a két nagyváros, Debrecen és Szeged lakosságának demográfiai súlya és gazdasági központ funkciója következtében az agrártermelők megyei átlaga az előbbi kategória alatt marad. Hajdú-Bihar kategóriahatárhoz közeli

⁶ A területi különbségek bemutatására a megyei adatokat használom, mert a SAPS-lista, az ÁMÖ és a GSZÖ adatainak ez a közös területi szintje. A járási, kistérségi szint az esettanulmányok újraelemzésében jelenik meg, szintén ebben a fejezetben.

4.1 tábla. A gazdálkodók száma a megye összlakosságán belül és a községek lakosságának a számához viszonyítva, 2014

Magye	A gazdálkodók aránya a megye lakosságán belül, % N= 504 941	Az 1 hektár alatti gazdálkodók aránya az összes gazdaságon belül, % N=338 421	Az 1 hektár alatti gazdálkodók összes száma a községek lakosságának számához viszonyítva, % N= 338 421
Bács-Kiskun	9,1	58,2	16,5
Baranya	4,0	73,9	8,6
Békés	8,7	56,7	19,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	5,2	80,2	9,9
Csongrád	6,2	54,8	14,0
Fejér	4,9	75,3	8,8
Győr-Moson-Sopron	3,3	59,5	4,9
Hajdú-Bihar	7,7	61,8	23,5
Heves	4,7	62,9	5,3
Jász-Nagykun-Szolnok	5,6	59,7	11,3
Komárom-Esztergom	3,3	77,5	7,6
Nógrád	4,1	71,9	5,1
Pest	3,6	79,8	8,5
Somogy	8,3	79,5	14,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	11,4	68,2	16,8
Tolna	8,0	74,5	13,7
Vas	5,2	74,4	9,8
Veszprém	3,9	72,8	7,3
Zala	7,6	82,7	14,3
Budapest	0,2	18,5	

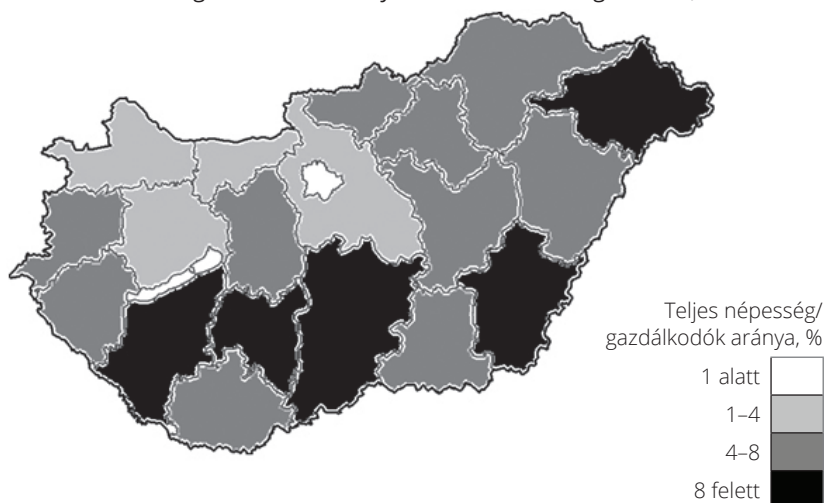
Forrás: KSH és a 2014-es SAPS-lista adatai alapján saját számítás

7,7 százalékos adata jelzi azonban, hogy a nagyváros lakosságát nem számítva a megye többi településén élőknek az átlagosnál magasabb a mezőgazdasági aktivitása. Baranyában Pécs lakosság száma még inkább ellensúlyozza a megyei lakosság agrárgazdasági részvételét. A 4 százalékos adat az alsó kategóriához tartozik. A Baranyával határos három megye a legmagasabb mezőgazdasági részvételűek között van és Zala, a negyedik dél-dunántúli megye gazdálkodóinak összes lakoshoz mért aránya (7,6 százalék) is a magasabbak közé tartozik. Vas, Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok gazdálkodóinak adatai az átlagoshoz közelebb.

A megyék, illetve a régiók földhasználatának az egyik jellegzetessége a nagybirtokok jelenléte és a legkisebb földhasználók gazdaságainak aránya. Az összes földhasználó gazdaság kétharmada egy hektárnál kevesebb földet használ. A 1 hektár alattiak számának összes gazdaságon belüli aránya szerint a meglehetősen különböző adottságú Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest, Fejér, Komárom-Esztergom, Zala és Somogy megyékben a legmagasabb a minigazdaságok földhasználatban történő részesedése (4.1 tábla, 4.2 ábra). A hat megyében ez a mutató az összes gazdaság számának háromnegyedénél is magasabb. Borsod-Abaúj-Zemplénben, Somogyban, Zalában, Komárom-Esztergom és Fejér megyében a 100 hektáron felüli nagybirtokok és a kevesebb számú középbirtok következtében nagy az 1 hektár alattiak aránya. Pest megyében kisebb a földhasználat ilyen jellegű szegmentáltsága. A hagyományosan kisparaszti, középparaszti Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megyék kivételével az Alföldön az 1 hektár alatti földek aránya kisebb az átlagosnál.

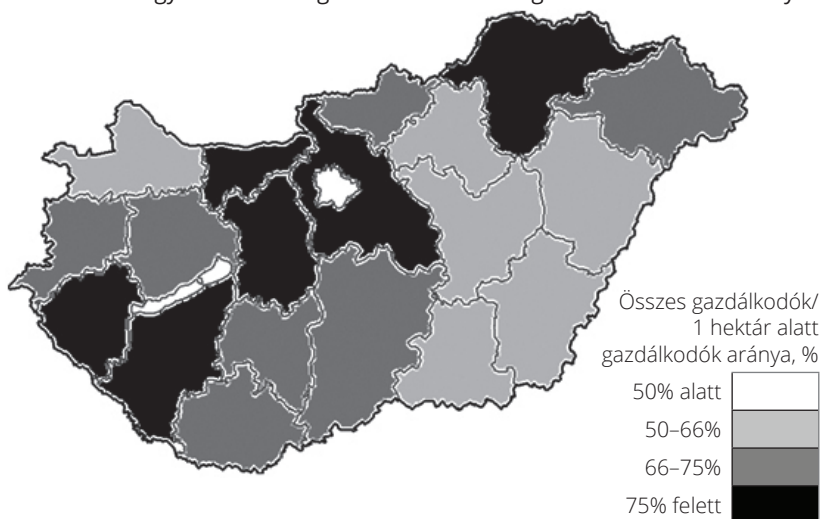
A gazdálkodási aktivitás a községi népesség megyén belüli arányának is függvénye lehet. Sok faluban a mezőgazdaság a legfontosabb gazdasági szektor, és a gazdálkodói/paraszti hagyományok is leginkább a kisebb településeken maradhattak fent. A községi lakosság száma és az 1 hektár alatti kisebb gazdaságok száma között erősebb statisztikai összefüggés van (0,685 korreláció). Az 1 hektár alatti gazdaságok számát a községek lakosságának számához viszonyítva Győr-Moson-Sopron, Heves és Nógrád megyében találjuk a legalacsonyabb értékeket (4.1 tábla).

4.1 ábra. A gazdálkodók aránya az összes lakosságon belül, 2014

Forrás: ÁMÖ 2010, GSZÖ 2013 és a 2014 SAPS-lista alapján saját szerkesztés

4.2 ábra. Az egy hektár alatti gazdálkodók összes gazdálkodón belül aránya

Forrás: az ÁMÖ 2010, 2013 GSZÖ és a 2014 SAPS lista alapján saját szerkesztés

Az 1000 hektár feletti gazdaságokból Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun, Fejér, Somogy és Baranya megyében van a legtöbb (4.2 tábla). A nagybirtokok minden régióban megjelent, még a rosszabb talajadottságú Nógrádban is van 5 darab 1000 hektár feletti földhasználó nagyüzem. A részben szőlő-termesztő, kertészkedő Hevesben is működik 20 nagygazdaság. Békésben, Hajdú-Biharban és Pest megyében a rendelkezésre álló mezőgazdasági területnek megfelelő arányban vannak jelen az 1000 hektárnál nagyobb gazdaságok. Borsod-Abaúj-Zemplén, Tolna és Komárom-Esztergom megyében a földhasználat nagygazdaságok szerinti koncentrációja a nagygazdaságokban erőteljesebb az átlagosnál. A nagygazdaságok létrehozása a dunántúli megyékben kezdődött meg, ám jelenleg kiegyenlítődés tapasztalható a nagyobb régiók között. A nagybirtokok mintegy harmada dunántúli. Az adott megyére jellemző termelési kultúra kevésbé befolyásolja a nagybirtokok létrejöttét, a kialakításukról való döntésekre más szempontok (politikai kapcsolatok, uniós támogatás, a privatizálható földekhez való hozzáférés) erősebben hathattak.

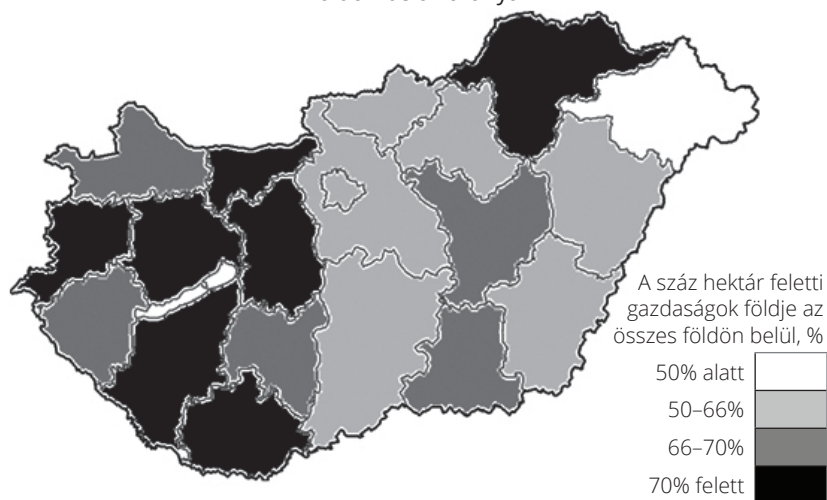
A mezőgazdasági terület kétharmada 8632 egyéni gazdaság és gazdálkodó szervezet, az összes gazdaság alig több mint másfél százalékának használatában van. Az 1280 darab 500 hektár feletti gazdaság a földek harmadát műveli. A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok összes földön belüli aránya szerint (4.3 tábla, 4.3 ábra) a földhasználat koncentrációja a Dunántúlon a legnagyobb. A kilenc dunántúli megyéből hatban a földek legalább hetven százaléka a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok használatában van. A másik három dunántúli megyében is átlag feletti a földhasználat koncentrációja. A Dunántúlon kívüli megyék közül csak Borsod-Abaúj-Zemplénben használják a mezőgazdasági terület több mint hetven százalékát a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok. A földhasználat koncentrációja Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád megyében haladja meg kevéssel az átlagost, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok földjei az összes használt föld ötven százaléka alatt maradnak. A 100 hektáron felüli gazdaságok földjének átlagos mérete Bács-Kiskun, Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén és Csongrád megyében a legmagasabb, míg Komárom-Esztergom és Somogy

4.2 tábla. Az 1000 hektár feletti gazdaságok megoszlása megyék szerint, 2014

Megye	Az 1000 hektár feletti egységek száma	Százalék
Bács-Kiskun	46	7,9
Baranya	41	7
Békés	34	5,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	36	6,2
Csongrád	28	4,8
Fejér	43	7,4
Budapest	12	2,1
Győr-Moson-Sopron	22	3,8
Hajdú-Bihar	37	6,3
Heves	20	3,4
Jász-Nagykun-Szolnok	51	8,7
Komárom-Esztergom	15	2,6
Nógrád	5	0,9
Pest	34	5,8
Somogy	48	8,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20	3,4
Tolna	33	5,6
Vas	22	3,8
Veszprém	20	3,4
Zala	18	3,1
Együtt	585	100

Forrás: a 2014-es SAPS-lista adatai alapján saját számítás

4.3 ábra. A száz hektárnál nagyobb gazdaságok földjének összes használt földön belüli aránya

Forrás: a 2014-es SAPS-lista alapján saját szerkesztés

megyében a 100 hektár feletti gazdaságok átlagosan a legkisebbek. Az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok földhasználat-adatai szerint leginkább Fejér, Zala és Somogy számítja a nagybirtokok területének. Veszprém kivételével az összes dunántúli megyében egyharmadnál magasabb az 500 feletti gazdaságok földhasználat. Szabolcs-Szatmárban, Bács-Kiskunban és Nógrádban az 500 hektárt meghaladó gazdaságok összes földjeinek aránya a megyei mezőgazdasági terület huszonöt százaléka alatt van. Pedig Bács-Kiskun megyében vannak a legnagyobb gazdaságok, az 500 hektár felettiek földjeinek átlaga 1773 hektár. Ebben a földnagyság-kategóriában a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nagygazdaságok (1589 hektár) és a hevesiek (1488 hektár) földjeinek átlaga 1500 hektár közeli. A többi megyében az 500 hektárnál nagyobb üzemek földjeinek átlaga 1000 és 1360 hektár közé esik (4.3 tábla).

4.3 tábla. A 100 és 500 hektárnál nagyobb gazdaságok jellemzői megyék szerint, 2014

Megye	A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok összes használt földje N= 8632	A 100 hektáron felüli gazdaságok átlagos földnagysága	Az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok összes használt földje N= 1280	Az 500 hektáron felüli gazdaságok átlagos földnagysága	A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok földjének összes földön belüli aránya	Az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok földjének összes földön belüli aránya
Bács-Kiskun	237 005	503	108 211	1773	52,3	23,9
Baranya	174 124	351	120 535	1205	76,1	52,7
Békés	269 811	359	137 410	1346	61,4	31,3
Borsod-Abaúj-Zemplén	200 690	444	106 328	1589	70,4	37,3
Csongrád	155 044	426	95 340	1345	56,5	34,7
Fejér	203 655	387	127 758	1325	74,2	46,6
Győr-Moson-Sopron	161 997	324	86 107	1329	67,3	35,8
Hajdú-Bihar	240 714	323	115 647	1136	56,7	27,2
Heves	106 900	384	47 711	1488	64,6	28,9
Jász- Nagykun-Szolnok	268 501	408	147 273	1361	69,3	38
Komárom-Esztergom	74 685	287	42 204	1242	70,4	39,8
Nógrád	45 317	347	14 904	1173	62,4	20,5
Pest	186 776	441	98 553	1241	64	33,8
Somogy	176 438	257	111 720	1099	73	46,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	122 986	355	41 773	1203	39,4	13,4
Tolna	145 872	371	76 968	1139	68,7	36,2
Vas	106 190	380	58 089	1314	71,5	36,8

Megye	A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok összes használt földje N= 8632	A 100 hektáron felüli gazdaságok átlagos földnagysága	Az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok összes használt földje N= 1280	Az 500 hektáron felüli gazdaságok átlagos földnagysága	A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok földjének összes földön belüli aránya	Az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok földjének összes földön belüli aránya
Veszprém	110 899	344	59 109	1014	70,3	30,7
Zala	95 549	339	45 649	1234	68,8	42,5
Budapest	51 823	363	24 688	1300	61,4	29,2

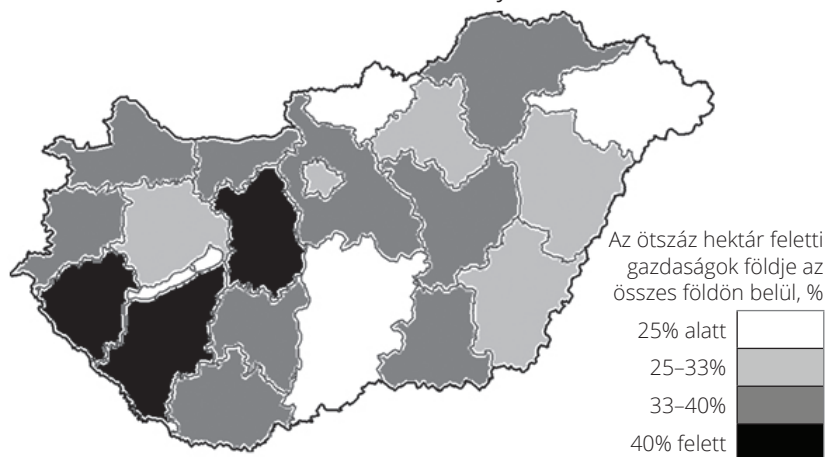
Forrás: a 2014-es SAPS-lista adatai alapján saját számítás

A megyék teljes földhasználat-szerkezete szerint, a földnagyság-kategóriák arányát tekintve négy alaptípus írható le (4.5 ábra).

A *paraszi hagyományú* földhasználat esetében a 25 hektár alatti gazdaságok adják a mezőgazdasági üzemek jelentős többségét. A 25–50 és 50–100 hektár közötti földnagyság-kategória gazdaságainak aránya átlagosnak mondható, ugyanakkor megtörtént egyfajta földhasználat-koncentráció. A legnagyobb egyéni gazdaságok egy része jelentős földterületen gazdálkodik, és megjelentek a kifejezetten nagy birtokok is, de a kisparaszi földhasználati hagyomány továbbélése a legerősebb. Az alföldi megyék jelentős része ehhez a típushoz tartozik.

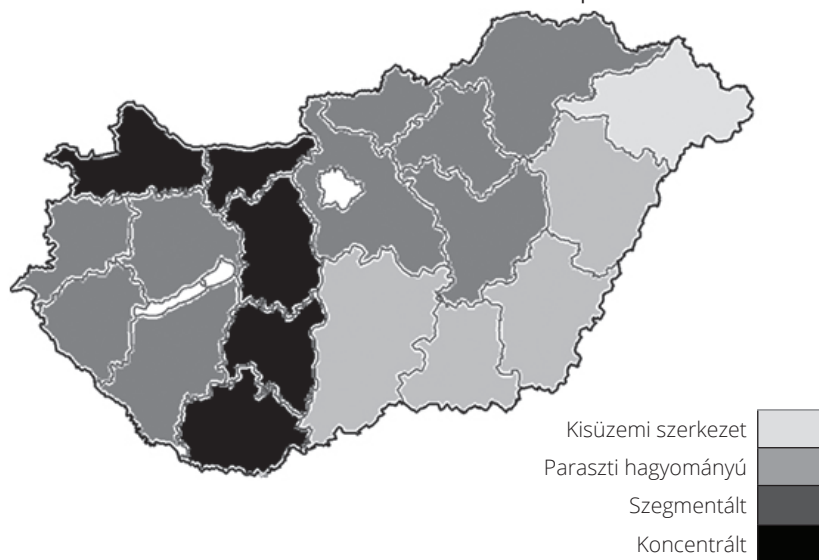
A legtöbb 1000 hektár feletti gazdaság Bács-Kiskun megyében van. Az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok átlagos földnagysága is ebben a megyében a legmagasabb. A földhasználat szerkezetét tekintve mégis az 1–25 hektár közötti, kisebb üzemek a jellegadó gazdaságok. Az egy hektár alatti gazdaságok számának aránya a mezőgazdasági üzemek között más megyékhez hasonlítva nem magas, bár itt is meghaladja az 50 százalékot. A gazdálkodók aránya a megye összlakosságán belül kimagaslóan nagy, 9,9 százalék, amely a megyék

4.4 ábra. Az ötszáz hektárnál nagyobb gazdaságok földjének összes használt földön belüli aránya

Forrás: a 2014-es SAPS-lista alapján saját szerkesztés

4.5 ábra. A földhasználat-szerkezet típusai

Forrás: saját szerkesztés

közötti második legmagasabb érték. Az egyéni gazdaságok száma 2000 és 2013 között a felére csökkent, de a KSH által mért megyei gazdaságsűrűség így is a legnagyobbak közé tartozik (KSH A gazdaságok jellemzői... 2015).

Békés megye agrárszerkezetében a nagybirtokok jelenléte és földhasználata Bács-Kiskunnál erőteljesebb, de ebben a megyében is a paraszti hagyományú kisgazdaság a legjellegzetesebb üzemforma. A gazdálkodóknak a megye lakosságán belüli aránya a megyék között a harmadik legmagasabb, de más megyékhez hasonlítva nincs kimagaslóan sok 1 hektár alatti gazdaság. A békési agrárnagyüzemek földnagysága a közepesek közé tartozik. Az összes gazdaság száma 2000 és 2013 között valamivel több mint ötven százalékkal csökkent. Legnagyobb arányban az önellátás szintjén termelők hagytak fel a mezőgazdasági termeléssel. A gazdaságok számának gyors csökkenése nem indított el különösebben intenzív földhasználat-koncentrációt, mivel elsősorban a kisebb gazdaságokat szüntették meg, és földjeikből az egyéni gazdaságokhoz és a nagyobb gazdasági szervezetekhez is jutottak. Az egy gazdaságra jutó standard termelési érték az ötödik legmagasabb a megyék között.

A szomszédos Csongrád megyében, ahol még mindig jellemzőek a tanyaik, a zöldség- és virágkertészetek hagyományainak következtében is magas az 1–5 hektár közötti kisüzemek száma, ugyanakkor az 1 hektár alatti kisgazdaságok összes gazdasághoz viszonyított aránya lényegesen alacsonyabb az országos átlagnál.

Hajdú-Bihar megyében lassabb volt a gazdaságok számának csökkenése, mint az ország más régióiban. Az 1–5, 5–10 és 10–25 hektár közötti gazdaságok adják az összes 1 hektáron felüli gazdaság közel nyolcvan százalékát, a földhasználat szerkezete kiegyensúlyozottnak tartható. 37 darab 1000 hektáron felüli nagyüzem van a megyében, de a 100 illetve az 500 hektár feletti gazdaságok földjeinek átlagos mérete és az összes megyei földeken belüli aránya is inkább a kisebbek közé tartozik. Az 1 hektár alatti gazdálkodók aránya a földhasználat-szerkezet alsó szegmensén az összes gazdaságon belül is az alacsonyabbak közé tartozik a megyék között.

A szegmentált földhasználat-szerkezet a nagybirtokokkal és a néhány hektáros gazdaságok nagy számával írható le. Nyolc megye tartozik ehhez a csoporthoz.

Borsod-Abaúj- Zemplén megyében a gazdaságok számának csökkenése 2000 után és 2010-et követően is különösen gyors volt. A gazdálkodók megye lakosságán belüli aránya lényegesen kisebb, mint a paraszti hagyományt követő megyékben. Az egy hektár alatti gazdaságok összes gazdaságon belüli számának aránya a szegmentált földhasználat-szerkezetnek megfelelően nagyon magas, nyolcvan százalék feletti. A megyében 36 darab 1000 hektárnál nagyobb gazdaság működik. A mezőgazdasági terület 70 százaléka a 100 hektárnál nagyobb gazdaságok használatában van. A 100 és 500 hektár feletti gazdaságok művelésében levő földterületek átlaga a legmagasabbak közé tartozik a megyék közötti összehasonítás szerint.

A hevesi földhasználat szerkezete nagy hasonlóságot mutat a Borsod-Abaúj-Zemplén megyeivel. A kisk gazdaságok nagy száma és a nagyobb birtokok földhasználat a ebben a megyében is szegmentált mezőgazdaság-szerkezetet eredményezett. Borsoddal összehasonlítva csak az 1 hektár alatti gazdaságok kisebb összes gazdaságon belüli arányában van különbség. 2000 és 2013 között az összes gazdaság száma harmadára esett vissza Heves megyében – ez a legtöbb megyéhez képest sokkal nagyobb arányú csökkenés volt. A nógrádi földhasználat a hevesivel egyező szerkezetű. A legnagyobb és legkisebb gazdaságok számarányai között valamivel kisebb a különbség.

Pest megyében egészen alacsony a gazdálkodók összlakosságon belüli aránya. A gazdaságok között nyolcvanszázaléknyi az 1 hektár alattiak számának aránya. A gazdaságszám csökkenése az ezredfordulót követően lassabb volt, mint a megyék többségében. A 100 és 500 hektár közötti gazdaságok több földet használnak, mint az északi megyékben. Az 500 hektár feletti 84 üzemhez tartozik a mezőgazdasági terület egyharmada, 98 553 hektár.

A nagybirtok kiterjedt földhasználatával és az egészen kicsi gazdaságok sokaságával jellemezhető típushoz négy dunántúli megye, Vas, Zala, Somogy és

Veszprém tartozik. Az ország összes 1000 hektár feletti gazdaságának 18,5 százaléka ezekben a megyékben működik. Az 1 hektár alatti törpegazdaságoknak az adott megyék összes gazdaságán belüli aránya 73 és 83 százalék között van. A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok a föld 68–73 százalékát használják. A szegmentáltság erősebb, mint a típushoz tartozó nem dunántúli megyékben.

Erőteljesen koncentrálnak nevezhető öt dunántúli megye, Fejér, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Tolna és Baranya, valamint Jász-Nagykun-Szolnok földhasználat szerkezete. Az 1 hektár alatti gazdaságok számának aránya ezekben a megyékben is jelentős, ugyanakkor az 50–500 hektár közötti és az 500 feletti gazdaságok földhasználatának koncentrációja más megyékhez hasonlítva magasabb. A koncentráció egyaránt jelen van az egyéni szektor és a szervezetek gazdálkodásban is. A duális koncentráció eredménye, hogy az egy gazdaságra jutó standard termelési érték Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok és Baranya megyékben a legmagasabb az országban, és a dunántúli megyékben az egy gazdasági szervezetre jutó standard termelés is a legjobbak között van.

Végül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében sajátosan *kisüzemi* a földhasználat szerkezete. A gazdálkodóknak a megye lakosságán belüli aránya ebben a megyében a legmagasabb. A 100 hektárnál nagyobb gazdaságok más megyékhez képest, arányait tekintve nagyon kevés földet használnak. 1000 hektárnál nagyobb birtokokból alig 20 darab van Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Az összes szabolcsi gazdaság 95 százaléka 25 hektárnál kevesebb földet használó üzem.

4.4 tábla. A földnagyság-kategóriák megyék szerinti megoszlása, 2014 (az egy hektár alatti földek kivételével), gazdaságok száma és százalék

Megye	Földnagyság-kategória								
	1-5 hektár	5,1-10 hektár	10,1-25 hektár	25,1-50 hektár	50,1-100 hektár	100,1-200 ha	200-500 hektár	500 ha felett	Együtt
Bács-Kiskun	9299	4020	2883	2162	798	430	240	91	19 923
	46,7	20,2	14,5	10,9	4,0	2,2	1,2	0,5	100
Baranya	1547	713	559	578	280	180	98	68	4023
	38,5	17,7	13,9	14,4	7,0	4,5	2,4	1,7	100
Békés	5632	2700	2133	1723	717	410	244	114	13 673
	41,2	19,7	15,6	12,6	5,2	3,0	1,8	0,8	100
Borsod-Abaúj-Zemplén	3146	1152	953	831	395	297	183	79	7036
	44,70	16,4	13,5	11,8	5,6	4,2	2,6	1,1	100
Csongrád	5708	2566	1711	1159	371	170	119	60	11 864
	48,1	21,6	14,4	9,8	3,1	1,4	1,0	0,5	100
Fejér	1854	931	822	691	364	238	145	95	5140
	36,1	18,1	16,0	13,4	7,1	4,6	2,8	1,8	100
Főváros	837	455	420	336	155	74	59	20	2356
	35,5	19,3	17,8	14,3	6,6	3,1	2,5	0,8	100
Győr-Moson-Sopron	2341	1143	958	803	361	195	159	65	6025
	38,9	19,0	15,9	13,3	6,0	3,2	2,6	1,1	100

Megye	Földnagyság-kategória								
	1-5 hektár	5,1-10 hektár	10,1-25 hektár	25,1-50 hektár	50,1-100 hektár	100,1-200 ha	200-500 hektár	500 ha felett	Együtt
Hajdú-Bihar	7106	3097	2265	1872	746	437	220	87	15 830
	44,9	19,6	14,3	11,8	4,7	2,8	1,4	0,5	100
Heves	2574	941	680	550	249	170	119	42	5325
	48,3	17,7	12,8	10,3	4,7	3,2	2,2	0,8	100
Jász-Nagykun-Szolnok	3358	1536	1283	1228	591	351	249	99	8695
	38,6	17,7	14,8	14,1	6,8	4,0	2,9	1,1	100
Komárom-Esztergom	913	402	382	315	149	83	69	31	2344
	39,0	17,2	16,3	13,4	6,4	3,5	2,9	1,3	100
Nógrád	1082	388	309	266	129	83	63	12	2332
	46,4	16,6	13,3	11,4	5,5	3,6	2,7	0,5	100
Pest	3938	1734	1347	1080	420	285	169	84	9057
	43,5	19,1	14,9	11,9	4,6	3,1	1,9	0,9	100
Somogy	2465	924	715	615	321	176	134	90	5440
	45,3	17,0	13,1	11,3	5,9	3,2	2,5	1,7	100
Szabolcs-Szatmár-Bereg	11 001	3579	2562	1774	645	303	138	38	20 040
	54,9	17,9	12,8	8,9	3,2	1,5	0,7	0,2	100
Tolna	1720	825	758	680	343	218	129	64	4737
	36,3	17,4	16,0	14,4	7,2	4,6	2,7	1,4	100

Megye	Földnagyság-kategória								
	1-5 hektár	5,1-10 hektár	10,1-25 hektár	25,1-50 hektár	50,1-100 hektár	100,1-200 ha	200-500 hektár	500 ha felett	Együtt
Vas	1428	579	484	456	184	139	96	51	3417
	41,8	16,9	14,2	13,3	5,4	4,1	2,8	1,5	100
Veszprém	1652	664	523	445	234	140	107	45	3810
	43,4	17,4	13,7	11,7	6,1	3,7	2,8	1,2	100
Zala	1727	617	473	426	206	134	99	45	3727
	46,3	16,6	12,7	11,4	5,5	3,6	2,7	1,2	100
Hiányzó adat	45	12	15	10	5	2	2	2	93
	48,4	12,9	16,1	10,8	5,4	2,2	2,2	2,2	100
Együtt	69 373	28 978	22 235	18 000	7663	4515	2841	1282	154 887
	44,8	18,7	14,4	11,6	4,9	2,9	1,8	0,8	100

4.3 A földhasználat-koncentráció a járásokban és mikrokörzetekben

A *Földből élők* kutatási program kistérségi tanulmányainak⁷ 9 mikrokörzet és járás földhasználatáról szóló, részletekben gazdag elemzései a koncentrációhoz vezető folyamatok pontosabb megértésének forrásait adják.

Somogy megyében, a Böhöneyei mikrotérségben a földhasználat koncentrációjának főszereplői a szocialista korszak szövetkezeteiből és állami gazdaságaiból a privatizálást követően létrehozott nagyüzemek (Schwarcz 2016). Az átalakított és magántulajdonba került korábbi szocialista nagygazdaságok 1000 hektár fölötti területet használnak. A földhasználat-koncentráció másik útja a térségbe kívülről érkező befektetők földvásárlása volt. Az 1000 hektár fölötti hat nagygazdaság közül három, az egykori szocialista gazdaságok földjeit használó üzem és három, külföldi tőkét befektető család tulajdonában levő nagygazdaság. Az egyik utódszervezet faluszövetkezetként működik. A helyi állami gazdaságot külső befektetők vásárolták fel, akik megszerezték az egyik szövetkezetből létrehozott kft. tulajdonjogát is, de azt külön üzemként működtetik. A helyi tulajdonosok nagy része még a kilencvenes években eladta földjeit és szövetkezeti vagyონrészét. Három társas vállalkozás egyaránt 800 hektár körüli földet használ. Négy egyéni, családi gazdálkodó 100–300 hektár közötti földön gazdálkodik. A hét középzüzemből három tulajdonosai külső, egy esetben külföldi befektetők. A Böhöneyei mikrotérségben ez a 13 gazdaság a földhasználat-koncentráció főszereplője. A térség földjeinek háromnegyede tehát a 100 hektár feletti gazdaságok használatában van. A további 40–50 családi üzem és az 1 hektár alatti gazdálkodók földhasználatára nagyobb gazdaságokhoz képest szinte jelentéktelen.

Az egyik jellegzetes hajdúsági mezővárosban, Hajdúnánáson is jelentős a szocialista korszak átalakított nagyüzemeinek szerepe a földhasználat szer-

7 Kovács Katalin (szerk.) (2016) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.

kezetében (Kovách 2016). A város kiterjedt mezőgazdasági területtel rendelkezik (25 000 hektár). Nagybirtokok, társas vállalkozások, családi nagy- és kisgazdaságok, egy szövetkezet, az együttműködés és integráció különböző formái, a szociális földhasználatban résztvevők, szőlőskertek gazdái, a saját fogyasztásra termelők egyaránt jelen vannak mint földhasználók. A legnagyobb mezőgazdasági üzem az egykori állami gazdaság privatizált utódszervezete, amely az ország egyik legnagyobb agrokomplexumává nőtte ki magát – 2014-ben 6500 hektárt használt. Több mint 1000 hektár földet művel még egy „túlélő” mezőgazdasági szövetkezet, egy tejelő szarvasmarhát tartó családi cég, és a volt szövetkezeti kapcsolatokat szerződéses együttműködéssé átalakító vállalkozás, amelyben három agrárszakember cége integrálja 80–100 volt szövetkezeti tag földjének művelését. Két további vállalkozás 700–800 hektár közötti földet használ. Egy családi cég szerződéses formában működik együtt több tucat kisebb földtulajdonossal. A másik vállalkozásban egy kiterjedt agrárkereskedelmi és szolgáltató cég 800 hektár körüli területet használ. A hat legnagyobb gazdaság a város földjeinek a 42 százalékát használja. A földek kétharmada a 39 darab 100 hektár feletti gazdasághoz tartozik. A földhasználat koncentrációja jelentős, de nem túlzott, s ez talán annak is köszönhető, hogy nem jelentek meg külső befektetők a földhasználók között, így az agrárszerkezet kiegyensúlyozottabb, mint a nagybirtokok megjelenésével jellemezhető más régiókban.

A Zalaszentgróti kiskörzetben az állami gazdaság privatizálásával létrehozott zártkörűen működő részvénytársaságé a legnagyobb, 1280 hektáros birtok. 2012-ben a zrt.-t eladták egy, a szomszédos járásban 1900 hektáron termelő vállalkozás külföldről hazatérő tulajdonosainak (Megyesi 2016). A földhasználat-koncentráció ezzel még erősebbé vált. Négy olyan családi gazdaság van a kiskörzetben, amely 400–1200 hektár közötti földet használ. A 14 középüzem 100–200 hektáron termel, de ezek a földek együtt sem haladják meg az öt nagyüzemben használt földek kétharmadát.

A Baranya megye északi részén található Hegyháti járás földhasználatát is a nagyüzemek földkoncentrációja és az igen kicsi gazdaságok sokasága írja le (Keller 2016). A földek közel fele a gazdaságok 2 százalékának művelésében van. A járás ma jellegzetesnek mondható nagyüzemei öt korábbi mezőgazdasági szövetkezet és egy, a szocialista korszakban jól prosperáló állami gazdaság utódszervezetei. Az esettanulmány itt a nagyüzemek átalakításának két alaptípusát írja le. Két szövetkezet és az állami gazdaság földjei társas vállalkozások tulajdonába és használatába jutottak, és hosszabb ideig a volt ágazati középvezetők és dolgozók vállalkozásaiként működtek. Az egyik szövetkezet utódszervezete végül az eredeti tulajdonosi körön kívüli gazdálkodóhoz került. A másik két szövetkezetnek a földek és vagyon egyben tartását és a munkahelyek megőrzését célzó átalakítását a volt szövetkezeti vezetők irányították. Az ezredfordulóra a vagyon és a föld túlnyomó többsége az egyik esetben a vezetők tulajdonába, a másik esetben pedig az utódszervezet cég alapításában is résztvevő egyik család birtokába került.

A Gyermely-Zsámbék-Környe települések körzetében (Gyermely és Környe Komárom-Esztergom, Zsámbék Pest megyében található) Hamar Anna ket-tős birtokszerkezetet írt le (Hamar 2016). A földhasználat-koncentráció egyik szegmensének három, 1000 hektárnál nagyobb gazdasága a gyermelyi mezőgazdasági szövetkezet részvénytársasággá alakított utódszervezete, a Gyermelyi Zrt. leányvállalata. A gyermelyi szövetkezet földjeit a kilencvenes évek privatizációjának időszakában is egyben tartották, majd a területet vállalatfelvásárlásokkal, nemzeti parkhoz tartozó földek privatizálásával és állami területek bérbevételeivel növelték. A Gyermelyi Zrt. érdekeltségei együttesen 9000 hektárt használnak, ami a környék földjeinek háromnegyede. A szerző a 100–1000 hektár közötti üzemek földhasználatát is jelentősnek tartja, külön hangsúlyozva, hogy középbirtokos családok gyakran használnak különböző jogviszonyban tulajdonolt területeket. A 100–300 hektáros földek egy-egy család használatában való koncentrációja ezért nagy valószínűséggel lényegesen nagyobb, mint ahogy az a kimutatásokban és statisztikákban megjelenik.

A Nagykőrös, Kocsér és Nyársapát településekből álló járásban kisebb mértékű a földhasználat-koncentráció (Hamar et al. 2016). A legnagyobb településen néhány 100 hektár feletti mezőgazdasági üzem van, a legnagyobb egyéni gazdasághoz hatvan hektár tartozik. A térség hagyományos földhasználati formája a tanyás gazdálkodáshoz is kapcsolódva a kertészet, valamint a gyümölcsstermesztés és az intenzív kultúrák földigénye kevesebb. A szocialista nagyüzemek utódszervezeteit itt nem tudták megfelelően menedzselni. Az állami gazdaságot privatizálták, de ez sem bizonyult igazán sikeresnek. Nagyobb külső befektetés nem történt. A volt nagygazdaságok egyben maradt földjei gyenge minőségűek. A kilencvenes évek elején sok olyan kisgazdaságot hoztak létre, melyek működése stabilnak bizonyult. Az elemzők szerint ebben a térségben is van földhasználat-koncentráció, de ez inkább az egyéni gazdaságok földvásárlásain keresztül és bérletekkel történik, valamint a hagyományos kisgazdaságok szerepe is jelentős maradt.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye sajátos, kisüzemi agrárviszonyai a földhasználat szempontjából kivételt képviselnek az ország megyéi között. A Fehérgyarmati járásban megindult ugyan a földhasználat koncentrációja, ám kevés kivételtől eltekintve nem jöttek létre valódi nagybirtokok (Rácz 2016). A legnagyobb gazdaság a 2500 hektárt művelő, részvénytársasággá alakított szövetkezeti utódszervezet. A 200–300 hektáros középüzemi kategóriában történt még csekélyebb mértékű koncentráció, amely néha több falu határában levő földekre is kiterjed. A legnagyobb számban a volt szövetkezeti közép- és felsővezetők tulajdonában levő közép méretű üzemek a járás földjeinek ötödét használják, és integrátorként fogják össze kisebb gazdaságok tevékenységeit. A járás jellegzetes kisgazdaságai 30–50 hektáron működnek. A területalapú támogatásban részesített 3008 gazdaságból 2012-ben mindössze ötnek a földhasználat haladta meg a 300 hektárt.

A szőlőtermelő és borkészítő mikrokörzetekben, a Mátrai borvidéken és a Kiskőrösi térségben a művelési kultúra jellege miatt sokkal kisebb léptékű a földterület koncentrációja. A Kiskőrösi térségben a szántóföldi növényter-

mesztésnek (kukoricának, gabonaféléknek) a talajadottság miatt gyenge hozamai vannak. A szőlészetek mellett a gyümölcsstermesztés a profitképesebb ágazat, amelynek a szőlőműveléshez hasonlóan a szántóföldi növénykultúrák nagyobb részéhez képest kisebb a területigénye. A Kiskőrösi térségben az egyes növényi termékek előállítása összetett rendszerekben kapcsolódik össze, de ez nem vezetett erősebb földhasználat-koncentrációhoz (Csurgó 2016). A legnagyobb szántóföldi termelők sem használnak 200–250 hektárnál nagyobb földeket. A szőlőbirtokok relatív koncentrációja kétségkívül megindult, de az esettanulmány szerint a 10 hektár feletti szőlészetek aránya elenyésző. A Mátrai borvidék ültetvényszerkezete még az országos átlagnál is elaprózottabb. A relatív birtokkoncentráció sem igazán erős. A 30 hektár feletti ültetvények a borvidék szőlőterületeinek mindössze 2,5 százalékát használják. A 10 hektárnál nagyobb birtokok földjeinek összes szőlőültetvényen belüli aránya is csak 12,5 százalék (Király 2016).

Az agrárszerkezet kistérségi folyamatairól készített esettanulmányok megerősítették, hogy a duális szerkezetben, az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek között is megfigyelhető koncentráció és a polarizáció a földhasználat legfontosabb jellemzője. A koncentráció elsődleges intézményei a volt szocialista üzemek utódszervezetei, melyek privatizálásában döntő szerepe volt a szövetkezetek, állami gazdaságok közép- és felsővezetőinek. A külső és külföldi befektetők is elsősorban ezeket a privatizált nagyüzemeket vásárolták fel. A mezőgazdasági nagyüzemek földtulajdon-koncentrációhoz vezető privatizálásában a közép- és felsővezetőkön kívül más helyi szereplő nem igen tudott részt venni. Az első privatizációt követő új tulajdonosok külső (esetenként külföldi) befektetők. A földhasználat-koncentráció az uniós csatlakozás időszakában már a jelenlegi szint közelében volt, és annak mértékét az állami földek haszonbérbe adása, majd kiárusítása tovább növelte. A családi gazdaságok között is erős a földhasználat koncentrációja, amelyben sokkal több lehetőség nyílt a gazdaságot lépésről lépésre felépítő gazdák számára is.

5. Földhasználók

5.1 A „nagybirtokosok”

A legnagyobb földhasználók megnevezésére a nagybirtokos voltaképpen bizonytalan, nem pontos kifejezés.

A „nagybirtoknak” több jelentése is van. Jelöl *méretkategóriát*, de nincs arra vonatkozó konszenzus, hogy a jelenlegi magyar földbirtokszerkezetben milyen nagyságú föld számít nagybirtoknak. A *Földből élők* c. kutatás esettanulmányainak egy részében az 1000 hektárt meghaladó földeket tekintették nagybirtoknak, a 100–1000 hektár közötti területet pedig középirtoknak. Máshol az 500 hektár és még a 100 hektár is jellegzetes méretkategória-határként szerepel. Az 1000 hektár feletti birtokból 575-öt, az 500 hektárt meghaladó gazdaságokból 1283-at mutatott ki a 2014-es támogatási adatokon elvégzett birtokrekonstrukció. A 2013-as Gazdaságszerkezeti Összeírásban tízzel több 100 hektár feletti, de 42-vel kevesebb 500 hektár feletti gazdaság szerepel.

A nagybirtok mérethatára régióként is változik. Vannak olyan járások, ahol nincs 300 hektárnál nagyobb gazdaság. A másik véglet a legnagyobb földhasználók több tízezer hektárnyi területe, amely vállalatnál keresztl összekapcsolt több birtoktestből áll. A „méret” kérdés további összetevője a kereszttulajdonlás és az integráció. A legnagyobb gazdasági szervezetek tulajdonosai, vezető menedzserei sok esetben szereztek tulajdonosi/rendelkezési jogokat más agrárcégekben. Az 1000 hektáron felüli cégek legalább negyedében fedezhető fel az egyének vagy cégek kereszttulajdonlása (Hege-dűs Réka gyűjtése, Függelék 1). Az összetett tulajdonosi hálózatok következtében nehézkes annak a földterület-nagyságnak a meghatározása, amelynek használata felett valójában megoszlanak az irányítási jogosultságok.

A nagybirtok mérethatár meghatározásának még egy olyan összetevője van, amelyet nem célszerű figyelmen kívül hagyni. Az értékesítési, beszerzési, és ritkábban a termelési együttműködés általánosan integrációnak elnevezett változatai jöttek létre az összes régióban. Van olyan integráció, amelyben a felvásárló, feldolgozó szervezet hozott létre szerződéses együttműködést a termelőkkel. Egy másik változatban egy gazdaság – esetleg partnerekkel együtt – fogja össze és képviseli több gazdaság érdekeit az értékesítés, beszerzés és feldolgozás során. Az integrációban történő együttműködést évente megkötött és jogi értelemben szabadon változtatható szerződések szabályozzák. Az integrátorok jelentős része a nagyobb földhasználók közül kerül ki. Az integrátor tárgyal és köt szerződést a felvásárlókkal, és hozzá kerül a befektetési, termelési döntések egy része is. A nagybirtok méretével kapcsolatos kérdés az, hogy az integrátori jogosultságok, gyakorlatok mennyire és hogyan befolyásolják az integrált gazdaságok földhasználatára vonatkozó döntéseket. Ennek megítélése egyedi elemzéseket kívánna meg.

A nagybirtok *üzemformát* is jelent. A jelenkori mezőgazdasági nagyüzemek szervezeti sajátosságairól én semmilyen publikált beszámolót, leírást nem ismerek. Az esettanulmányok terepmunkáinak általános tapasztalata az volt, hogy a nagyüzemek tulajdonosai, vezetői – néhány eset kivételével – elzárkóztak az interjúk elől, és az alkalmazottak sem nyilatkoztak. A nagyüzemek szervezetéről, munkaszervezéséről nagyon kevés használható információ áll rendelkezésre. A legnagyobb földhasználók között csak nagyon kevés egyéni, családi gazdaság van. Az 1000 hektár feletti üzemek jogi, szervezeti formái viszont nagy változatosságot mutatnak (Függelék 1, 5.1 tábla). Az azonos jogi formákban működő gazdasági egységek között is nagy különbségek vannak a tulajdonosok számát, a rendelkezési jogok megosztását, a működtetés konkrét formáit tekintve. A 75 szövetkezet eleve sokszereplős tulajdonosi hálójával rendelkezik. Találunk példát a férj és feleség többségi tulajdonában levő zártkörűen működő részvénytársaságra, ugyanakkor a részvénytársaság vagy a kft. tulajdonosa magánszemélyek és cégek együttese is lehet. Az 575 legnagyobb gazdaság közül csupán mintegy 25–30 olyan gazdaság van, mely-

nek tulajdonosa egyértelműen egy család. 17 nagy földhasználó cég, nemzeti park viszont egészben vagy részben a magyar államhoz tartozik, és bankok is feltűnnek 4 gazdaság tulajdonosai között. Az 1283 darab 500 hektárnál nagyobb gazdaság tulajdonosai között több az egyszemélyes vagy azonosíthatóan egy családhoz tartozó cég, ugyanakkor a sokszereplős tulajdonosi kör az ehhez a földnagyság-kategóriához tartozó gazdaságok 80 százalékát teszi ki.

5.1 tábla. Az 1000 hektáron felüli gazdaságok jogi formája, 2014

A gazdaság jogi formája	Darab
Korlátolt felelősségű társaság	288
Zártkörűen működő részvénytársaság	193
Szövetkezet	75
Betéti társaság	6
Nemzeti park igazgatóság	6
Alapítvány	2
Magánszemély, nem azonosítható jogi forma	5

Forrás: 2014-es SAPS-adatok alapján saját szerkesztés

A tulajdoni viszonyok és a rendelkezési jogok pluralitása miatt a legtöbb földet használó gazdaságokat nem lehet a 19. század és a 20. század első felének uradalmához hasonló gazdasági alakulatként felfogni. Az uradalom egy személy vagy család tulajdonában és egységes vezetés alatt álló birtok volt, amelynek különálló birtoktesteit esetenként külön igazgatták. Az uradalmak alsó határának általában az 1000 katasztrális holdat tekintették, ami 569 hektárnak megfelelő földnagyság. A mai földhasználatban általános földbérletet az uradalmak nem használtak. A földbirtokos arisztokrácia létszámát 500 körüli családban jelölik meg a történeti munkák. Egy család birtokában levő és egységes irányítású birtokok a jelenlegi magyar agrárszerkezetben nagyon kevés kivételtől eltekintve nincsenek. A második világháború előtti tőkés vállalkozók bérletébe adott nagyobb birtok esetében a tulajdonlás és az irányítás nem volt egységes, így a nagybirtok mint üzemkategória a befektetői elven működtetett történeti mezőgazdasági nagyüzemekből sem vehető

át és alkalmazható a mai nagygazdaságokra. A tulajdonlás és valószínűleg az irányítás is erősen korporatív az 1000, de 500 hektárnál nagyobb gazdaságokban is, ezért a nagybirtok mint mezőgazdasági üzemforma használata részletesebb elemzések nélkül egyelőre nem ajánlható.

A nagybirtok *történeti kategória* is, amelyhez meghatározott hatalmi, szociális és kulturális/életmódminták tartoztak. Ezek a jelenlegi földhasználat-koncentráció során eddig nem születtek újjá.

A „nagybirtok” használhatóságát a földhasználat-koncentráció eredményeként létrejövő mezőgazdasági nagyüzemeket leíró, elemző kategóriaként is kérdésesnek tartom. Mindezzel nem szándékozom a koncentráció főszeplőit elrejtetni és az agrárszerkezet kialakításában betöltött szerepüket elényegteleníteni vagy elmosni. Az 1300 közeli 500 hektár feletti gazdaságok tulajdonosai és irányítói együttesen több föld használata felett rendelkeznek, mint annak idején a feudális eredetű nagybirtokok urai.

Az esettanulmányok, statisztikai adatok és adatgyűjtések alapján rendelkezésre álló információk szerint úgy látom, hogy a 21. század eleji földkoncentrációt valójában három nagyobb csoport hajtotta végre. A szocialista nagyüzemek, mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok felső- és középvezetői döntő szerepet játszottak a nagyüzemi földek egyben tartásában, privatizációjában és piaci versenyképességük megteremtésében. Az 1283 darab ötszáz hektár feletti nagygazdaságról összegyűjtött információ alapján 60–70 százalékra becsülöm a legnagyobb földhasználók közötti arányukat. Többségük az életkora miatt nem sokáig lehet már aktív. Az utódszervezetekre leginkább jellemző korporatív tulajdonlás és rendelkezési jog bonyolult viszonyai miatt gazdasági pozíciójuk és tulajdonuk átörökítése összetett feladat. A vezető presztízse és a személyéhez tartozó befolyás a következő generációt már nem fogja segíteni – ez is közrejátszhat abban, hogy az átalakított utódszervezeteket egyre nagyobb számban adják tovább elsősorban tőkeerős külső befektetőknek.

A második csoportba azok az *egyéni gazdák* tartoznak, akik a földkérpót-lás, öröklés, vásárlás és a bérletek révén tekintélyes, 500–1000 hektár közötti gazdaságokat építettek fel. A magasabb végzettség és a nagyüzemi pozíció a családi gazdaságok sikeres menedzselésében is előnynek számított. Ennek a csoportnak az aránya 20 százalék körül lehet.

A legnagyobb földhasználók harmadik rétegének a *külső befektetők* szá-mítanak. Az agráriumba kívülről érkező befektetők földszerzésére az állami gazdaságok privatizálása adott lehetőséget. Az állami tulajdonban levő földek haszonbérletbe adása majd kiárúsítása, és a felvásárlások növelték a befekte-tők földtulajdonát. A politikai döntések és közvetlen beavatkozások alapvető szerepet kaptak a nagybefektetők földvagyonának felhalmozásában. A mező-gazdasági területeket fel- és újraosztó hatalmi beavatkozások kedvezménye-zettjei két évtizede a politikai kliensek és a helyi politikai vezetők. A nagytőkés befektetők nagyüzem-felvásárlásaihoz is szükség volt az országos vagy a helyi politikai támogatásra. A kívülről érkező földtulajdonosok harmadik csoportja külföldi állampolgár, vagy külföldi születésű, illetve külföldről szerzett tőkét használt földvásárlásra. Az 1000 hektárt meghaladó gazdaságok közül 30–40 tartozik egyértelműen külföldiek érdekeltségébe. A magyar mezőgazdaságba kívülről érkező csoport becsült aránya a legalacsonyabb, de minden valószí-nűség szerint az ennek a csoportnak a tulajdonában van a legnagyobb gaz-daságok jelentős többsége.

5.2 tábla. A legnagyobb földhasználók csoportjaiba tartozók számának feltételezett aránya

A legnagyobb földhasználók	Feltételezett arány, %
A szocialista nagyüzemek utódszervezetének vezetői	60–70
Egyéni gazdák	20
Külső befektetők, politikai kliensek, külföldiek	10–15

5.2 A kis- és közepes gazdaságok

A *Földből élők* c. kutatási projektben vizsgálatot szerveztünk a legnagyobb gazdaságok és az önellátásra termelés szintjén termelők közötti kis- és közepes gazdaságok földhasználatának megismerésére (Függelék 1). A kérdőíves lekérdezés 2013. október és 2014. január között történt, 8 olyan terepen, ahol az esettanulmányaink is készültek. A mintavétel elvégzése során arra törekedtünk, hogy a kérdezők a legkisebb, 1–5 hektár méretű és az 500 hektár feletti gazdaságok közötti minden földnagyság-kategóriát megfelelően reprezentáló válaszadóhoz eljussanak (Függelék 1, Csurgó et al. 2016). A mintába kis- és közepes gazdaságok tulajdonosai, illetve 28 olyan nagygazdaság került, ahol a használt föld mérete a kérdezés időpontjában 500 és 4300 hektár között volt (5.3 tábla). A nagygazdaságok tulajdonosai között csak 3 egyéni gazdálkodó van. A gazdaságok kétharmada kizárólag saját tulajdonú földön gazdálkodik. A földhasználat-koncentráció a kérdőíves felmérés körzeteiben is megtörtént.

Az adatok első elemzése alapján (Csurgó et al. 2016) a koncentráció az egyéni gazdaságok között és a gazdasági szervezetek földhasználatában is végbement. A gazdálkodók 58 százaléka nem használ bérelt földet, de a haszonbérlet az összes földnagyság-kategória gazdaságának termelésében megjelenik. A válaszadók kevés állami tulajdonban levő földet béreltek 2013-ban. A bérelt föld egyértelműen a földhasználat-koncentráció egyik módja. A bérelt föld aránya a 100 hektár feletti gazdaságok negyedénél, elsősorban az 500 hektár feletti gazdaságoknál az összes használt föld felét, háromnegyedét is adhatja. A 20–100 hektár közötti gazdaságoknál is kiterjedt a földbérlet, melynek nagy része ezekben az esetekben is magántulajdonban levő föld.

A legnagyobb földhasználók azok a gazdaságok, amelyek a növénytermesztés mellett kereskedelemmel, illetve nem mezőgazdasági tevékenységgel is foglalkoznak. A nagygazdaságok a termelés mellett gyakran vállalkoznak kereskedelmi, közvetítői tevékenységekre is. A külső befektetések a középüze-

5.3 tábla. A földnagyság-kategóriák megoszlása

A földnagyság kategóriája	A gazdaság száma	Százalék
Nem használ	12	1,2
5 hektár alatt	146	14,6
5–10 hektár	191	19,1
10–20 hektár	204	20,4
20–50 hektár	190	19
50–100 hektár	128	12,8
100–200 hektár	59	5,9
200–500 hektár	43	4,3
500 hektár felett	28	2,8
Együtt	1001	100

Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján, saját szerkesztés

mekben is megjelentek. A több ezer hektáros gazdaságok megvételére nem képes kisebb, többnyire helyi tőkések is a földvásárlásokban és a földbérletben találtak biztos hasznot hozó befektetést.

A földhasználat-koncentráció elődleges módszere a földvásárlás. A földek 38 százaléka vásárlással került a gazdák tulajdonába. A nagygazdaságok földjeinek 54 százalékához, a 20–100 hektár közöttiek 40 százalékához jutottak vásárlással. A kisebb gazdaságok földszerzésében nagyobb szerepe volt az öröklésnek és a kárpótlásnak.

A földhasználat-koncentráció kora a gazdálkodás belső szerkezetének és a termelési stratégiák gyökeres átalakulásának időszaka is. A vegyes termékszerkezet a biztonságra törekvő paraszti gazdálkodói stratégia alapeleme volt. A nyolcvanas évek családi üzemeinek többsége is a tradicionális vegyes termékszerkezetet tartotta meg, ezzel is csökkentve a gazdasági kockázatokat. A földprivatizációt követően, a kilencvenes évek közepétől az önellátás szerepének lassú visszaszorulása és a kisgazdaságok számának rohamos

5.4 tábla. Üzemtípusok szerinti földnagyság-kategóriák (százalék), N= 1001

Földnagyság-kategória	Üzemtípusok (tevékenység szerint)							
	Állattenyésztő gazdaság	Növénytermesztő gazdaság	Növénytermesztő és egyéb, nem mezőgazdasági tevékenységet is folytató gazdaság	Növénytermesztést és kereskedelmet is végző gazdaság	Vegyes gazdaság	Vegyes gazdaság kiegészítő tevékenységgel	Egyéb gazdaságok	Együtt
10 ha alatt	1,1	50,6	10,2	9,3	18	7,2	3,7	100
10-20 hektár	3,7	76,3	4,7	5,3	5,3	2,1	2,6	100
20-50 hektár	4,7	82	1,6	1,6	6,3	1,6	2,3	100
50-100 hektár	8,5	79,7	3,4	5,1	0	0	3,4	100
100 ha felett	34,4	60,7	1,6	3,3	0	0	0	100
Együtt	4,6	62,1	7,1	6,9	11,8	4,6	3,1	100

Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján, saját szerkesztés

csökkenése a piaci értékesítésre specializált gazdálkodói stratégiák terjedését eredményezte (Harcsa–Kovách 1996). A vegyes termékszerkezet és a paraszti hagyomány mára sem tűnt el teljesen, ám elemeit szinte kizárólag a kisebb földeken gazdálkodók termelési stratégiáiban találhatjuk meg (5.4 tábla). A specializáció és a piaci értékesítésre termelés a kis és közepes növénytermesztő gazdaságokban is általánossá vált. A 10 hektár alatti kisüzemek fele is növénytermesztésre rendezkedett be, feladva az önellátás és a vegyes termékszerkezet tradicionális módozatait (5.4 tábla).

5.5 tábla. A gazdaság jogi formája szerinti földnagyság-kategóriák (százalék), N= 988

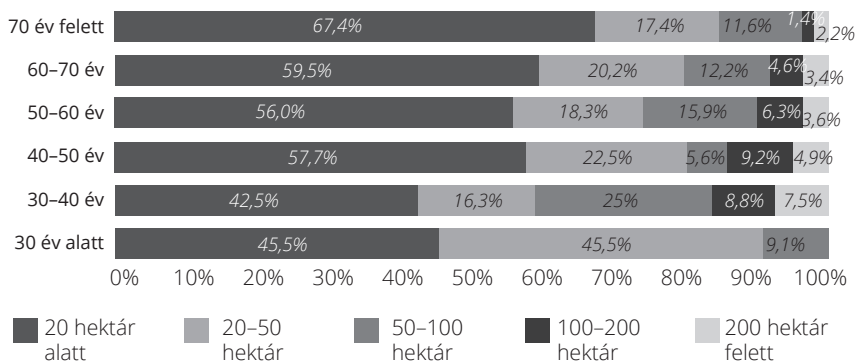
Földnagyság-kategória	A gazdaság jogi formája							
	Családi gazdaság	Egyéni vállalkozás	Östermelő	Kft.	Részvénytársaság	Egyéb	Ismeretlen	Együtt
10 hektár alatt	33,1	8,3	47,5	7,4	1,1	2,4	0,2	100,0
10–20 hektár	32,1	6,3	53,7	4,2	0,5	3,2	0,0	100,0
20–50 hektár	25,8	5,5	64,8	3,1	0,0	0,8	0,0	100,0
50–100 hektár	16,9	3,4	78,0	0,0	0,0	1,7	0,0	100,0
100 hektár felett	28,6	10,0	55,7	2,9	2,9	0,0	0,0	100,0
Együtt	30,7	7,4	53,3	5,5	0,9	2,1	0,1	100,0

Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján, saját szerkesztés

A mintába került gazdaságoknak csak 7,5 százaléka gazdasági szervezet, ami viszont az országos adatokhoz képest sokkal magasabb arány. A legnagyobb földhasználók a gazdasági szervezetek, 43 százalékuk 100 hektár feletti földterületet használ (5.5 tábla). A kevés földet művelő gazdasági szervezeteknek nem a növénytermesztés a fő termelési profiljuk. A családi gazdaság, őstermelő, egyéni gazdaság jogi formáknak nincs a földhasználat nagyságához köthető jellegzetessége.

A gazdák nagyobb része az *idősebb korosztályokhoz* tartozik; a 40 év alattiak aránya csak 10 százalék, míg az ötven felettieké több mint 70 százalék (Csurgó et al. 2016). A 70 évnél idősebbek kétharmada 20 hektár alatti földken gazdálkodik. A 60 és 70 év közöttiek földhasználat is hasonló. A 40 évnél fiatalabbak több mint fele 20 és 50 hektár közötti középgazdaságokat működtet. A *30–40 éves kohorsz* 25 százaléka 50–100 hektáron, 15 százaléka pedig 100 hektárnál nagyobb területen gazdálkodik (5.1 ábra). A kilencvenes években alapított egyéni gazdaságokban és gazdasági szervezetekben is elindult a generációváltás. A *negyven év alattiak* gazdaságoként átlagosan sok-

5.1 ábra. A gazdálkodók életkora és a használt föld nagyságkategóriája, N=897

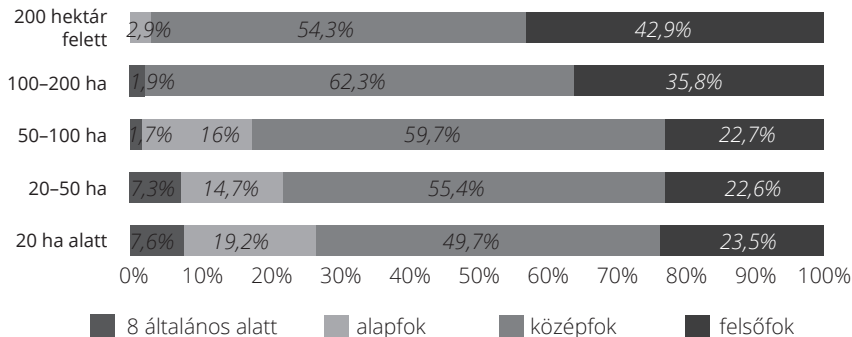

Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján, saját szerkesztés

kal több földet művelnek, mint a mezőgazdaságból kikerülő idősebb gazdák. Termelésükben kevés nyoma van az önellátásra termelésnek és a vegyes termékszerkezet nem minden elemében piaci értékesítésre irányuló paraszti hagyománynak.

A gazdák iskolai végzettségének adatai a mezőgazdasági szerkezetváltás egy további nagyon fontos összetevőjére mutatnak rá. A gazdák iskolai végzettsége és a használt föld nagysága között szignifikáns statisztikai összefüggés van. A 200 hektár feletti gazdaságok tulajdonosai, vezetői 43 százalékának *felsőfokú végzettsége* van (5.2 ábra). A 100–200 hektáros gazdák *egyharmada diplomás*. A 100 hektárnál nagyobb földön gazdálkodók között gyakorlatilag *nincs alacsony fokú végzettséggel rendelkező*. Az alacsony fokú iskolázott vagy az elemi iskolai szintre sem eljutó termelők a gyors ütemben csökkenő kisebb gazdaságokban termelnek. A diplomások aránya minden gazdaság nagyság-kategóriában meghaladja a 21 százalékot. A gazdák valamivel több mint felének legalább középiskolai végzettsége van. *Az iskolázatlan gazdák lassan kiszorulnak a földhasználók közül*. Az alapszintű végzettséggel vagy még azzal sem rendelkezők aránya 12 százalék.

5.2 ábra. A gazdálkodók iskolai végzettsége és a használt föld nagyságkategóriája, N=889

Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján, saját szerkesztés

A földhasználat-koncentráció és a mezőgazdasági szerkezetváltás dinamikájára utal, hogy a működő gazdaságoknak csak 11,6 százalékát alapították 1990 előtt (5.6 tábla). A termelés mai formáinak már alig van köze a nyolcvanas évek családi gazdaságaihoz. A gazdaságok kétharmadát a kilencvenes években alapították. Különösen 1990–1995, a földkárpótlás és privatizáció kora ösztönözte a gazdaságok létrehozását. A ma létező gazdaságok fele akkor indult, jellemzően kevés területtel (5.7 tábla). A kezdés időszakában a gazdaságok 60 százalékának 15 hektár alatti, 80 százalékának 30 hektár alatti földje volt, és csak a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek utódszervezteinek privatizációjában résztvevők tudtak nagyobb földet birtokba venni a gazdaságok alapításakor. A mezőgazdasági üzemek harmadánál a föld mérete nem változott az alapítást követően (5.8 tábla). A gazdák 5–6 százaléka számolt be a használt terület csökkenéséről. A földhasználat-koncentráció egyértelmű jele, hogy a gazdaságok hatvan százaléka növelte a területeit az alapítás óta.

5.6 tábla. A gazdaság alapításának éve (százalék), N=979

	1990 előtt	1990– 1995	1995– 2000	2000– 2005	2005– 2010	2010 után
10 hektár alatt	14,0	47,8	20,2	9,6	7,1	1,3
10–20 hektár	6,9	48,1	19,0	14,8	9,5	1,6
20–50 hektár	9,4	52,3	19,5	7,8	10,2	0,8
50–100 hektár	8,5	47,5	16,9	20,3	5,1	1,7
100 hektár felett	13,0	44,9	11,6	24,6	5,8	0,0
Együtt	11,6	48,2	19,1	12,1	7,8	1,2

*Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján,
saját szerkesztés*

5.7 tábla. A földterület nagysága a gazdaság alapításakor (százalék), N= 888

Földnagyság- kategória	A földterület nagysága a gazdaság alapításakor						Együtt
	5 hektár alatt	5–15 hektár között	15–30 hektár között	30–50 hektár között	50–100 hektár között	100 hektár felett	
10 hektár alatt	38,3	47,2	12,5	0,8	0,4	0,8	100
10–20 hektár	12,4	25,3	39,3	18,5	4,5	0	100
20–50 hektár	5,1	16,1	14,4	21,2	34,7	8,5	100
50–100 hektár	7,5	11,3	13,2	3,8	37,7	26,4	100
100 hektár felett	0	9,1	3,0	12,1	24,2	51,5	100
Együtt	25,5	35,1	17,8	7,7	8,9	5,1	100

*Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján,
saját szerkesztés*

5.8 tábla. A földterület változása (százalék), N=888

	Nincs változás	100 ha feletti csökkenés	10–100 hektár csökkenés	0–10 hektár csökkenés	0–10 hektár növekedés	10–50 hektár növekedés	50–100 hektár növekedés	100 ha feletti növekedés
10 hektár alatt	46,7	0,2	3,2	6,8	36,9	6,2	0,0	0,0
10–20 hektár	16,6	0,0	2,7	0,0	18,2	62,6	0,0	0,0
20–50 hektár	20,6	0,0	2,4	1,6	4,0	34,9	36,5	0,0
50–100 hektár	8,6	1,7	0,0	0,0	0,0	19,0	36,2	34,5
100 ha felett	16,9	12,3	0,0	0,0	0,0	0,0	13,8	56,9
Együtt	33,2	1,0	2,6	3,9	24,2	21,2	7,9	5,9

Forrás: A Földből élők c. kutatás adatbázisa (2013/2014 tél) alapján, saját szerkesztés

5.3 A legkisebb gazdaságok tulajdonosai. A saját fogyasztásra termelők

Az egy hektár alatti és az 1–5 hektár közötti gazdaságok száma az ezredfordulót követően nagyon gyors ütemben csökkent. Az összes gazdaság számának a 2000 és 2013 közötti felére csökkenése mögött az 1 hektár alatti földeket művelők mezőgazdaságból történő kilépése áll. A mezőgazdasági termelők legnagyobb csoportját szám szerint azonban jelenleg is az egy hektár alatt gazdálkodók adják. Az egyéni gazdálkodók valamivel több mint kétharmada az 1 hektár alatti földeket használókhoz tartozik. A KSH GSZÖ további 1,1 millió olyan háztartással számol, ahol a termékek vagy a művelt föld mennyisége nem éri el a gazdaságküszöböt. A háztartások által saját fogyasztásra kerülő élelmiszerek termelésére használt konyhakertek területe 2010 és 2013 között alig csökkent, 2013-ban pedig 80 000 hektár volt (KSH GSZÖ 2015). Az olyan gyümölcsösök területe, amelynek egy részén saját fogyasztásra kerülő élelmiszert is termelnek, 2013-ban 92 000 hektár volt (KSH GSZÖ 2015). A gazdaságszerkezeti összeírásban szereplő 485 000 földhasználóból 225 000 csak saját fogyasztásra termel, további 91 000 gazdálkodó elsődleges célja a saját fogyasztású élelem termelése, és csak az esetlegesen keletkező felesleget adják el. Az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című kutatás 2015-ös felvétele szerint a felnőtt lakosság mintegy 45 százaléka (3 660 000 fő) termel saját fogyasztásra valamilyen élelmiszert. Az adatokból nem lehet teljes pontossággal kiszűrni, hogy a saját fogyasztásra termelők közül ki és milyen nagyságú földet használ.

A kisgazdaság és az önellátásra termelő gazdaság fogalma erősen keveredik még a legújabb nemzetközi irodalomban is. Davidova, Fredriksson és Bailey kiemelik, hogy az önellátásra termelés nem csupán az új uniós tagállamokban, hanem a gazdasági válság következtében a magasabb átlagjövedelmű társadalmakban is a szegények elsődleges túlélési stratégiája (Davidova et al. 2009). Brüntrup és Heidhues is hajlanak arra, hogy a saját fogyasztásra termelést a szegénység túlélési stratégiájaként értelmezzék (Brüntrup–

Heidhues 2002). Davidova, Gorton és Fredriksson a nagyon kicsi gazdaságok létének és az önellátásra termelésnek hármaskörű funkciót tulajdonítanak, úgy mint egyfajta védekezés a szegénység ellen, a farmdiverzifikáció eszköze és a környezeti és nem kereskedelmi jellegű előnyök forrása (Davidova et al. 2010). Cox és Holloway a kistermelés alternatív értékeit emelik ki annak hangsúlyozásával, hogy a városi mezőgazdaság az élelemtermelés és -fogyasztás új formáját valósítja meg, amely részben kiválthatja az iparszerűen működő agrártermelés termékeit és a konvencionális élelemfogyasztási kultúrát (Cox–Holloway 2008). Van der Ploeg koncepciójában a paraszti típusú, önellátást is magába foglaló gazdálkodás újjászületése a gazdasági és politikai hatalommal szembeni ellenállás módja (Van der Ploeg 2008). A mezőgazdasági kistermelés funkciójáról a nyugat-európai szakirodalomban több magyarázat is létezik. Az egyik értelmezésben a gazdasági és megélhetési pluri-aktivitás (Kinsella et al. 2000), Ploeg számára a mezőgazdaság hagyományos formáinak újjáélesztése, máshol a fenntartható vidékfejlődés garanciája, a gazdasági, társadalmi kockázatok kezelési módja jelenik meg a saját fogyasztásra termelés legfontosabb jegyeként (Dufour et al. 2007, Knickel et al. 2009, Wilson 2007).

A mezőgazdasági kistermelés túlélte a szocializmus bukását és a kapitalizmus változásait is. A meghatározás változása a részidős termeléstől, kismértékű termeléstől az önellátó termelésig definíciós váltást tükröz a kvantitatív, strukturális szemlélettől az autonómia, az ellenállás, az élelmiszer és életmód minőségének normatív értékei irányába. Davidova, Fredriksson és Bailey szerint a meghatározást nehéz elvégezni megbízható adatok nélkül (Davidova–Fredriksson–Bailey 2009). Barnett és társai munkájára hivatkozva (Barnett et al. 1996) kiemelik, hogy a gazdálkodás a megélhetési stratégia formálója és egyben része is, a termék közvetlen fogyasztásra kerül, kevés farmon kívülről beszerzett anyag kerül be a termelésbe, és az eladott termékek aránya alacsony.

Albert és Kohler (2008) szerint az új uniós tagállamokban kiterjedt a háztartások élelmiszer-önellátásra termelése. Jehlicka és Smith az új EU-

tagállamok lakosságának 38–40 százalékáról mutatta ki, hogy a fogyasztásra kerülő élelmiszerek egy részét saját maga állítja elő. Fontos megjegyzésük, hogy az önellátásra kerülő élelmiszer-termelés gyakorlata nem csupán a szélgények gazdasági szükségletekre, hagyományokra, a szocialista kor élelmiszer-hiányra visszavezethető túlélési stratégiája: az egészségesnek és biztos forrásból származónak tekintett élelem előállítása és fogyasztása, valamint a hobbi farmok működtetése a közép- és felső középosztályi családok számára is ösztönzővé vált (Jehlicka–Smith 2011). A mezőgazdasági statisztikák és összeírások az új EU-tagállamok polgárainak a magyarországihoz hasonló intenzitású részvételéről tanúskodnak. Csehországban a kisgazdaságok aránya 54,8 százalék volt 2012-ben, a magyar adat ugyanebben az évben 53,4 százalék (5.9 tábla). Romániában a kisüzemek adták az összes gazdaság 92,9 százalékát, és a lengyel agrárszerkezetben is magas az egészen kicsi földeken termelő gazdaságok aránya (5.9 és 5.10 tábla).

5.9 tábla. Gazdaságok földnagyság-kategóriák szerint
Csehországban és Romániában, százalék

Földnagyság-kategória, hektár	Csehország, 2012	Románia, 2010
	Gazdaságok, darab (százalék)	Gazdaságok, darab (százalék)
0–4,9	54,8	92,9
5–9,9	11,4	1,6
10–49	19,1	4,8
50–99	5,1	0,2
100–499	5,8	0,4
500–	3,8	
Együtt	100	100

Forrás: Czech Statistical Office Public Database, Romanian Central Statistical Office Public Database

5.10 tábla. Egyéni gazdaságok földnagyság-kategóriák szerint, Lengyelország

Földnagyság-kategória, hektár	Családi gazdaságok, darab (százalék)
1,0–2,0	20,2
2,0–5,0	32,6
5,0–10,0	23,8
10,0–15,0	9,8
15,0–	13,6
Együtt	100

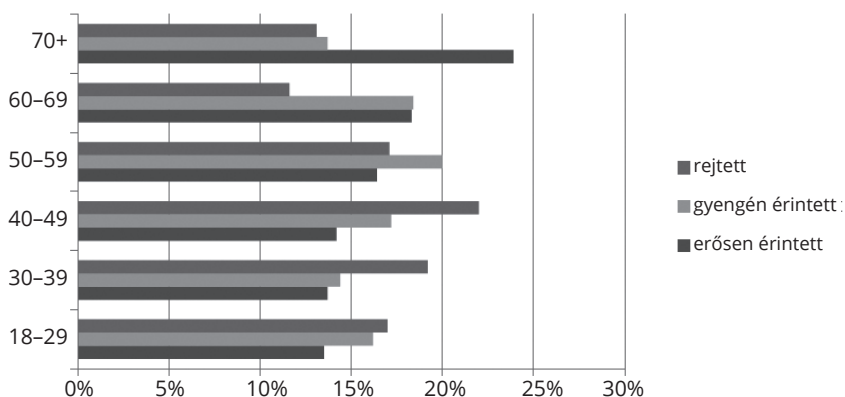
Forrás:

Agriculture in 2012, Department Rolnictwa, 2013, Polish Central Statistical Office

Az önellátásra termelés kettős társadalmi funkciója, a rászorulóknak élelem-szükséglete, tradíciói és a középosztályok újabb keletű igénye a természetes élelmiszer termelésére és fogyasztására megfelelő kiindulópontot jelentenek a magyarországi kistermelés okainak és motivációinak megértéséhez is. Az *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* kutatás adatai szerint a 18 éven felüli magyar lakosság 57,6 százaléka kapcsolódik valamilyen formában a mezőgazdasághoz. 46 százalék önellátásra termel élelmet. Az agrárérin-tettség típusaiba tartozók⁸ életkora alapján az önfogyasztásra termelők két típusa, a gyengén agrárérintettek és a rejtett agrárérintettek között jellegze-tes különbség, hogy a gyengén agrárérintettek aránya az idősebb korosztály-okban, míg a rejtett agrárérintettek az ötven év alattiak között magasabb. Az erősen agrárérintettek aránya az életkorral együtt nő (5.3 ábra). Az agrárérin-tettség típusainak megoszlását településkategóriák szerint elemezve karak-terisztikus különbség mutatkozik a saját fogyasztásra termelők két típusa kö-zött. *A rejtett agrárérin-tettség erősen városi jelenség.* Míg az erősen agrárérintett társadalmi csoportok és a nagy valószínűséggel *hagyományos módokon saját fogyasztásra termelők aránya a községekben magas, addig a rejtetten agrárérin-tettek jellegzetesen városiak.* (5.4 és 5.5 ábra) A városközpontoktól távoli közsé-gekben sokkal kevesebb a rejtett agrárérintett, viszont természetes módon

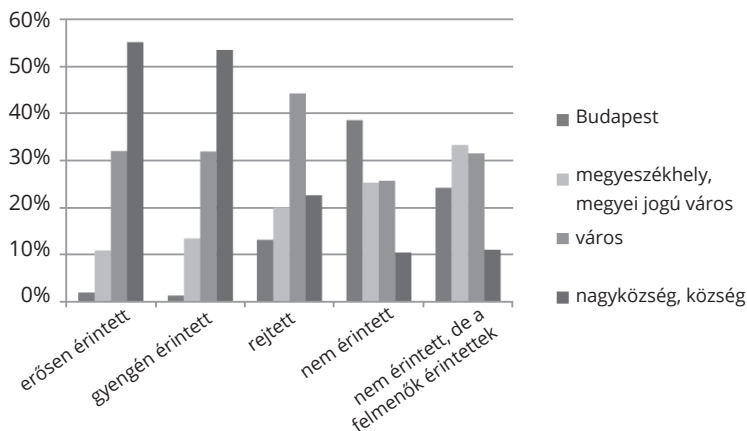
⁸ Az agrárérin-tettség kategóriáinak leírását a 3. fejezet tartalmazza.

5.3 ábra. Az agrárérintettség típusai és a résztvevők életkora, 2015 (százalék)

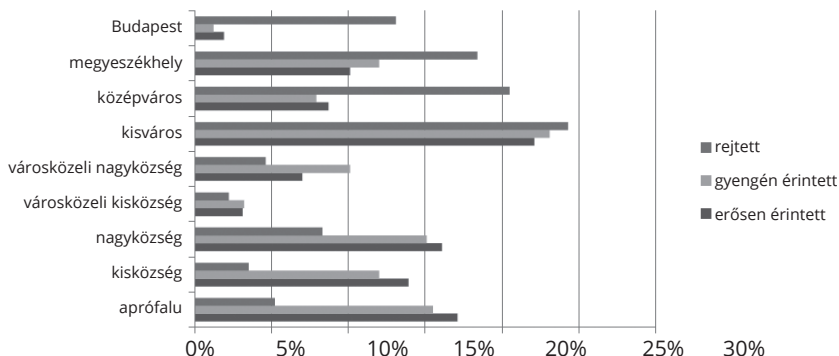
Forrás: Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban kutatás adatfelvétele, MTA TK – TÁRKI 2015 alapján saját szerkesztés

5.4 ábra. A felnőtt lakosság agrárérintettsége településkategóriák szerint, 2015 (százalék)

Forrás: Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban kutatás adatfelvétele, MTA TK – TÁRKI 2015 alapján saját szerkesztés

5.5 ábra. Agrárérintettség-típusok a települések kilenc kategóriája szerint, 2015 (százalék)

Forrás: Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban kutatás adatfelvétele, MTA TK – TÁRKI 2015 alapján saját szerkesztés

magas a másik két típushoz tartozó élelmiszertermelő. A kisvárosokban már a rejtett agrárérintettből van több. A középvárosokban háromszor, a megyeszékhelyeken másfélszer, Budapesten tízszer több rejtett agrárérintett van, mint gyengén agrárérintett. A rejtett és gyengén agrárérintettek csoportja megjeleníti az élelmiszert saját fogyasztásra termelő kétfajta habitust és gyakorlatot. Az idősebb, jellegzetesen falvakban élő, saját fogyasztásra élelmet előállító földhasználók rendelkeznek termelői identitással és be is számoltak gazdálkodásukról. A városi, fiatalabb rejtett agrárérintettek csak szabadidős tevékenységként vállalták fel a kertművelést.

A rejtett és gyengén agrárérintett csoportok a földhasználat két típusát is azonosíthatóvá teszik. A gyengén agrárérintettek földhasználatának és gazdálkodásának motiválója az esetek többségében a gazdasági kényszer és a hagyomány. A földhasználat itt az önellátás eszköze. A rejtett agrárérintettek esetében a földhasználatot, a kertművelést sokkal inkább a magasabb életminőség és a saját termelésű, egészségesebbnek tartott élelmiszer iránti igény vezérli. *Az önellátásra, kis területet használó gazdálkodó és saját fogyasztásra*

termelő csoportok kormegoszlása azt jelzi, hogy a kistermelésnek ez a formája gyökeres átalakuláson megy keresztül, de a fiatalabb korosztályokban is nagyobb csoportok számára jelent értéket a kistermelés.

6. Összegző megjegyzések

A könyv fejezetei bemutatták, hogy a magyarországi földhasználat más európai államok mezőgazdaságához hasonlítva is a nagymértékű koncentrációval jellemezhető. Az 500 hektáron felüli földek aránya eléri és egyes összetevőit tekintve meg is haladja a második világháború előtti nagybirtokok termőterületen belüli részesedését. A földhasználat-koncentráció duális szerkezetű. A gazdasági szervezetek művelik a legnagyobb kiterjedésű földeket, de az ezredfordulót követően a közepes és nagyobb egyéni gazdaságok is a földek felvásárlására és a bérletek kiterjesztésére törekedtek. A 20. század első felében a közép- és kisparaszti gazdaságok egymilliónál több parasztcsaládnak biztosítottak megélhetést. Az 1990-es évek közepe után a kisgazdaságok száma gyors csökkenésnek indult. A földművelés eltartóképessége a földhasználat koncentrációja és a technológiai modernizáció következtében jelentősen visszaesett. A mezőgazdaság szerkezetváltása és a földhasználat koncentrációja olyan szociális, hatalmi és gazdasági változásokkal kapcsolódott össze, amelyek együttes hatásaként a vidéki társadalom és gazdaság teljes átalakuláson ment keresztül.

A vidéki lakosság aránya az új uniós államokban sokkal magasabb, mint a fejlődéscentrumokban. A mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenése az egyik döntő összetevője a *sajátos magyarországi (kelet-közép európai) településszerkezet* továbbélésének. A mezőgazdaság részesedése a GDP termeléséből mindössze 3,7 százalék, a hazai bruttó hozzáadott értékből 4 százalék, a beruházásokból 6,1 százalék, a foglalkoztatásban 4,6 százalék volt 2014-ben. A földhasználat koncentrációja és a kisgazdaságok számának gyors csökkenése százezrek munkanélkülivé válását eredményezte. Az agrártermelés szerepének a nemzetgazdaságon belüli visszaesését nem követte a vidéki lakosság hasonló arányú csökkenése. A kilencvenes években a községi lakosság aránya egy ideig még növekedett is a teljes népességén belül. A sze-

gényebb társadalmi csoportok elköltözése a nagyvárosokból vidéki településekre tömeges méretű volt. *A vidék túlnépesedett, mert a helyi gazdaság nem képes a lakosság megélhetését biztosítani.* A gazdaság- és társadalomszerkezet számottevő változásait nem követte a településstruktúra átalakulása. A vidéki lakosság aránya változatlanul magas, miközben a földhasználat jelenlegi rendszere miatt egyre kevesebb a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, és a részidős termelés jövedelemkiegészítő szerepe is gyengül.

A nagyarányú vidéki szegénység és a földhasználat-szerkezet közötti kapcsolat már a kilencvenes évek első felére visszavezethető. A földkárpótlás, a földprivatizáció, a szövetkezetek átalakulásnak módja és a szövetkezetek foglalkoztatási kötelezettségének megszüntetése miatt csak 1993-ban háromszázezren váltak munkanélkülivé. A szegényebbeknek nem volt rá esélyük, hogy a visszakapott kevéske földön sikeres gazdálkodásba kezdjenek, és legalább a jövedelmüket kiegészítsék. A tőkehiány már a kezdeteknél gátat szabott a szegények földhasználatának. A vagyonrész és a kárpótlási jegyek jóval a névérték alatti tömeges eladása az egyik oldalon, ugyanakkor a földfelvásárlásokhoz vezető felhalmozásuk a másik oldalon az első nagy lépés volt a földhasználat-szerkezet jelenlegi koncentrációjának irányába. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a romló jövedelmi helyzet és a munkanélküliség miatt a leghátrányosabb helyzetű kistulajdonosok gyors ütemben adták el földjeiket az ezredforduló után is. A szegények földjei néhány év alatt a gazdasági és társadalmi tőke tulajdonosaihoz kerültek. A szegénység és földhasználat-koncentráció szorosan összekapcsolódik. A kistulajdonosok gyorsütemű kiszorulása a mezőgazdasági termelésből az ezredfordulót követő évek egyik legnagyobb arányú tulajdonvesztése volt. A mezőgazdaság kistermelésének szociális funkciója megszűnőben van, helyét a kapitalizált nagyüzem és a piaci termelés logikája szerint vezetett családi gazdaságok veszik át. A földhasználat-koncentrációval összekapcsolt *mezőgazdasági modernizáció szociális ára nagy társadalmi csoportok végleges tulajdonvesztése és elszegényedése volt.*

A 20. század közepén a magyar társadalom létszám szerint legnagyobb osztálya a parasztság volt, amelynek eltűnése visszavonhatatlanná vált a kollektivizálás korszaka, majd a kistulajdon újratertetésének sikertelen kísérlete után a kilencvenes években. Másfél évtizede még tudományos viták folytak arról, hogy a magyar társadalom *paraszttalanítása* valóban megtörténhet-e, vagy a paraszti habitus és földhasználat átalakult formában ugyan, de tovább él az egyéni gazdák munkakultúrájában és aspirációiban. A földhasználat-koncentráció előrehaladásával és a piaci termelés logikájának és működési mechanizmusainak uralkodóvá válásával a korábban még vitatható válasz eldőlt. A paraszti hagyományú mezőgazdasági termelés és földhasználat elemeivel néhány régióban, főként az Alföldön még találkozni lehet, de a parasztság társadalmi és kulturális jegyeivel már egyetlen társadalmi csoport vagy réteg sem jellemezhető. A földhasználók közül kisodródott szegények proletarizálódtak, a közepes vagy nagyobb egyéni gazdálkodók egyre inkább iskolázott, polgárosult vállalkozók. A földek kétharmadát használó nagytulajdonosoknak pedig különösen nincsenek a történelmi parasztsághoz köthető társadalmi karakterjegyei.

A földhasználat-koncentráció hatása *a vidék hatalmi viszonyainak* átrendeződésében is tetten érhető. A föld és hatalom kapcsán a vidék fokozódó befolyásvesztését kell kiemelnem. A földről és a vidékről szóló döntéseket 1990 után is a földhasználat helyszíneitől távol levő hazai és uniós politikai központokban hozzák. A földtulajdon átrendezése, az állami földek bérbeadása majd kiárúsítása, az uniós és hazai támogatások felosztása a nagypolitika sorozatos beavatkozásaival történt. A decentralizált helyi fejlesztés lehetőségeit a politika lényegében felszámolta, és forrásait a mezőgazdaság finanszírozására használja fel.

A vidéki gazdaság működése, a vidék fejlesztése külső forrásokat igényel, amelyek felosztásáról nyilvános módon vagy háttéralkuk rendszerében a politikai testületek döntenek. A nagyobb földhasználók koalíciói a helyi hatalom legbefolyásosabb csoportjai közé tartoznak. A helyi hatalomban történő köz-

vetlen, közvetett vagy szimbolikus részvételük a forrásfelosztás ellenőrzése miatt szükségszerű. A helyi hatalom ellenőrzésének és az országos politika befolyásolásának igénye hatalmi kapcsolatok kiépítésére és működtetésére ösztönözte a földhasználók legtöbb csoportját, és mindennek nehezen kiszámíthatóak a következményei.

Hivatkozások

- A fontosabb növények vetésterülete, 2014. május 31. *Statisztikai Tükör*, 2014/80.
<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/vet/vet21405.pdf>.
- A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaság szerkezeti összeírás alapján* (2015) KSH.
https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gazdjell_gso13.pdf.
- Abrahams, R. (ed.) (1996) *After Socialism. Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Oxford: Berghahn.
- Aceleanu, M. I. – Molanescu, A. G. (2015) The status of Romanian agriculture and some measures to take. *Theoretical and Applied Economics*, Volume XXII No. 2(603) Summer, 123–138.
- Alber, J. – Kohler, U. (2008) Informal Food Production in the Enlarged European Union. *Social Indicators Research*, 89 (1), 113–127.
- Andrásfalvy B. – Ángyán J. – Márai G. – Molnár G. – Tanka E. (szerk.) (2014) *A magyar föld sorsa*. Agroinform Kiadó, Budapest.
- Ángyán J. (2012) *IV. jelentés a földről. Föld- és birtokpolitika alulnézetből (Megyei esettanulmányok az állami földbérleti rendszer értékeléséhez)*. http://www.kiegyenafold.hu/userfiles/file/IV_jelentes_a_foldrol_20121215_NG_20130422.pdf.
- Ángyán J. (2014) Mi lesz veled magyar föld, mezőgazdaság, vidék? In Andrásfalvy B. – Ángyán J. – Márai G. – Molnár G. – Tanka E. (szerk.) *A magyar föld sorsa*. Agroinform Kiadó, Budapest, 101–208.
- Augustyńska-Grzymek, I. – Skarżyńska, A. – Abramczuk, L. (2013) The pluriactive development of agricultural holdings in Poland with regard to the living standards of their users. *Studies in Agricultural Economics*, vol. 115, issue 1, 16–24.
- B/3566. számú jelentés az agrárgazdaság 2013. évi helyzetéről, I-II. kötet, I. kötet*. Előadó: Dr. Fazekas Sándor földművelésügyi miniszter, Budapest, 2015.
- Bacsa I. (1994) Magyarország legnagyobb földreformja. *Geodézia és kartográfia*, 1994/1, 6–10.

- Barnett, A. – Blas, E. – Whiteside, A. (eds.) (1996) AIDS Brief. *Subsistence Agriculture*, GPA/UNAIDS, 1996:4–5. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pnaca377.pdf.
- Bartal, A. M. (2001) *A szociális földprogramok – avagy az aktív foglalkoztatás- és szociálpolitika alternatívái a rurális térségekben*. Civitalis Egyesület, Budapest.
- Beluszky P. – Sikos T. (2007) Változó falvaink. *Tér és társadalom*, 21/3, 1–29.
- Bičík, I. – Jeleček, L. – Štěpánek, V. (2001) Land-Use Changes and their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. *Land Use Policy*, 18, No. 1, 65–73.
- Brüntrup, M. – Heidhues, F. (2002) *Subsistence Agriculture in Development: Its Role in the Processes of Structural Change. Discussion Paper*. Discussion Paper No. 1/2002, Institute of Agricultural Economics and Social Sciences in the Tropics and Subtropics, University of Hohenheim.
- Burgerné G. A. (1996) A magyarországi földpiac. *Statisztikai Szemle*, vol. 74 (5–6), 411–420.
- Burgerné G. A. (1998) Földhasználati és földbirtok-politika az EU országokban, I–II. *Statisztikai Szemle*, április–május, 375–389 és június, 480–495.
- Burgerné G. A. (2002) *A mezőgazdasági földtulajdon és földbérlet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Burgerné G. A. – Kovács Cs. – Tóth K. (1999) *A mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete*. Agrárgazdasági Tanulmányok 13. Agrárgazdasági Kutatóintézet.
- Burgerné G. A. – Szép K. (2006) *Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete napjainkban*. Agroinform, Budapest.
- Burja, C. – Burja, V. (2013) Entrepreneurial risk and performance: empirical evidence of Romanian agricultural holdings. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*, 15(2), 561–569.
- Cox, R. – Holloway, L. (2008) Common ground? Motivations for participation in a community-supported agriculture scheme. *Local Environment*, 13 (3): 203–218.
- Csatári B. (2005) A magyar falusi és tanyás térségek néhány területi konfliktusa. In Bognár L. – Csizmady A. – Tamás P. – Tibor T. (szerk.) *Falupolitikák*. Új Mandátum Kiadó – MTA SZKI, Budapest, 99–108.

- Csatári B. – Farkas Zs. – Lennert J. (2013) Land use changes in the rural-urban fringe of Kecskemét after the economic transition. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 4.2 (2013): 153.
- Csatári B. – Timár J. (2002) (szerk.) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása).
- Csite A. (2005) *Reménykeltők. Politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Budapest, Századvég.
- Csite A. – Csurgó B. – Himesi Zs. – Kovách I. (2002) Agrárpolitikai hatásvizsgálat: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Napvilág Kiadó, 309–361.
- Csite A. – Horváth G. K. – Kovács E. (2002) A vállalkozói politikai „áttörés” előzménye, lefolyása és következményei. Turizmus és vállalkozók Keszthelyen. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Napvilág Kiadó, 155–181.
- Csite A. – Kovách I. (2002) Vidéki történet. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Budapest, Napvilág Kiadó, 219–309.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Argumentum Kiadó – MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest.
- Csurgó B. (2016) Szőlészek és borászok a Kiskőrösi kistérségben. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.
- Csurgó B. – Kovách I. – Megyesi B. (2016) Földhasználat, üzemtípus, gazdálkodók. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.
- Davidova, S. – Fredriksson, L. – Bailey, A. (2009) *Subsistence and Semi-subsistence Farming in Selected EU New Member States*. 111 EAAE-IAAE Seminar ‘Small Farms: decline or persistence’.

- Davidova, S. – Gorton, M. – Fredriksson, L. (2010) *Semi-subsistence farming in Europe: Concepts and key issues. Background paper prepared for the seminar "Semi-subsistence farming in the EU: Current situation and future prospects"*.
- Dorgai L. (szerk.) (2004) *A magyarországi birtokstruktúra, a birtokrendezési stratégia kialakítása*. Agrárgazdasági Tanulmányok, Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Dufour, A. – Mauz, I. – Rémy, J. – Bernard, C. – Dobremez, L. – Havet, A. – Pauthenet, Y. – Pluvinage, J. – Tchakérian, E. (2007) Multifunctionality in Agriculture and its Agents: Regional Comparisons. *Sociologia Ruralis*, 47(4), 316–341.
- Estók J. – Fehér Gy. – Gunst P. – Varga Zs. (2003) (szerk.) *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- Fehér A. – Czimbalmos R. – Kovács Gy. – Szepes E. (2010) Birtokkoncentráció, foglalkoztatás, diverzifikáció és multifunkcionalitás. *Gazdálkodás*, 54/3, 286–296.
- Fertő I. – Fogarasi J. (2007) Családi gazdaság versus ipari farm? *Szociológiai Szemle*, 2007/3–4, 38–52.
- Gazdaság szerkezeti Összeírás, 2013 (végleges adatok)* (2014) KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso13.pdf>.
- Hagedorn, K. (2004) Property rights reform on agricultural land in Central and Eastern Europe. *Quarterly Journal of International Agriculture*, 43 No. 4, 409–438.
- Hajdu G. – Kristóf L. (2015) *Társadalmi tükrök. Jelentés a magyar társadalom munkaerő-piaci és társas integráltságáról*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Hamar A. (2016) Birtokszerkezet és agrárszereplők egy nem agrárjellegű térségben. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.
- Hamar A. – Kovács K. – Váradi M. (2016) Gazdavilág Nagykőrösön és környékén. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.

- Harcza I. (1995) Farmerek, mezőgazdasági vállalkozók. Budapest, KSH.
- Harcza I. – Kovács I. (1996) Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In *Társadalmi Riport 1996*. Társi, Budapest, 104–134.
- Harcza I. – Kovács I. – Szelényi I. (1994) A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 1994/3, 15–44.
- Harcza, I. – Kovács, I. – Szelényi, I. (1998) The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. In Szelényi, I. (ed.) *Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies*. London, Routledge, 214–245.
- Hartvigsen, M. (2013) Land reform in Central and Eastern Europe after 1989 and its outcome in the form of farm structures and land fragmentation. *ORBICON Land Tenure Working Paper* 24, 1–55.
- Jehlicka, P. – Smith, J. (2011) An unsustainable state: contrasting food practices and state policies in the Czech Republic. *Geoforum*, 42(3), 362–372.
- Juhász A. – Schumann R. (2015) *A nagyon gazdag magyar gazda-milliárdosok nagyon sok pénzt kapnak az Európai Uniótól*. K-Blog, 2015.03.30. http://k.blog.hu/2015/03/30/az_egy_evvel_korabbinal_jelentosen_nagyobb_agrartamogatashoz_jutottak_a_csanyi_es_a_simicska_cegbiro.
- Juhász P. (2006) *Emberek és intézmények*. Budapest, Új Mandátum Kiadó – Jelenkutatató Alapítvány.
- Kapronczai I. (2007) A mezőgazdaság gazdaságstruktúrája és jövedeleminformációs rendszerei. *Statistikai Szemle*, 85. évfolyam 1. szám, 36–57.
- Keller J. (2016) Gazdasági szereplők a Hegyháti járásban. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.
- Kinsella, J. – Wilson, S. – de Jong, F. – Renting, H. (2000) Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and its Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 482–492.
- Király G. (2016) A mátravidék: trendek, ügyek, viszonyok. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.

- Knickel, K. – Kröger, M. – Bruckmeier, K. – Engwall, Y. (2009) The challenge of evaluating policies for promoting the multifunctionality of agriculture: when 'good' questions cannot be addressed Quantitatively and 'quantitative answers are not that good. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 11(1) 4, 347–367.
- Kovách I. (szerk.) (2007) *Vidék- és faluképek a változó időben*. Budapest, Argumentum Kiadó, 304.
- Kovách I. (2012) *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum, Budapest.
- Kovách I. (2014) A földkoncentráció kutatása és a birtokrekonstrukciós módszer. *Metszetek*, 4, 138–144.
- Kovách I. (2016) Földből élők és földhasználati módok Hajdúnánáson. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelentetés alatt.
- Kovách I. – Kelemen E. (2007) A magyar felnőtt lakosság agrárérzettsége. In Kovács I. (szerk.) *Vidékiek és városiak: A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan – MTA Politikai Tudományok Intézete, 13–26.
- Kovács K. (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár L. – Csizmady A. – Tamás P. – Tibor T. (szerk.) *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Új Mandátum – MTA SZKI, 141–153.
- Kovács K. (2007) Structures of Agricultural Land Use in Central Europe. In Heinonen, M. – Nikula, J. – Kopoteva, I. – Granberg, L. (eds.) *Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas*. Newcastle Cambridge Scholars Publishing, 87–114.
- Kovács K. – Bihari Zs. (1998) Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, 33–34, 177–192.
- Laczkó É. (2007) A magyar mezőgazdaság az EU-csatlakozás körüli években, 2000–2005. *Statisztikai Szemle*, 85. évf. 1. szám, 5–20.
- Łowicki, D. (2008) Land use changes in Poland during transformation: case study of Wielkopolska Region. *Landscape and Urban Planning*, 87, 279–288.

- Magyarország mezőgazdasága, 2010. Általános mezőgazdasági összeírás (Végleges adatok) (2012) KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/amo10.pdf>.
- Magyarország mezőgazdasága, 2013 (Gazdaságszerkezeti összeírás - előzetes adatok) (2014) KSH. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso_elozetes_2013.pdf.
- Megyesi, B. (2015) Agri-food production in a Hungarian micro-region: Factors influencing farmers' practices. In Elzen, B. – Augustyn, A. – Barbier, M. – van Mierlo, B. (ed.) *AgroEcological Transitions: Changes and Breakthroughs in the Making*, 160–176.
- Megyesi B. (2016) A Zalaszentgróti járás mezőgazdasága. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum – megjelenés alatt.
- Nagy R. (2012) *Agrártámogatások 2011: pénzeső Csányi, Nyerges és Leisztinger érdekeltségeinek*. K-Monitor, http://k.blog.hu/2012/05/18/agrartamogatások_2011_penzeso_csanyi_nyerges_es_leisztinger_erdekeltsegeinek.
- Nešpor, Z. R. (2006) 'The Son Has Ploughed', But a Foreign Son. Five Case Studies on Transformation Strategies in Czech Agriculture after 1989. *Czech Sociological Review*, Vol. 42, No. 6.
- Opršal, Z. – Šarapatka, B. – Kladiivo P. (2013) Land-use changes and their relationships to selected landscape parameters in three cadastral areas in Moravia (Czech Republic). *Moravian Geographical Reports*, 21 (1), 41–50.
- Oros I. (1999) Land in Hungarian agriculture. In Starosta, P. – Kovách, I. – Gorlach, K. (eds.) *Rural Societies Under Communism and Beyond. Hungarian and Polish Perspectives*. Łódź University Press, 53–66.
- Orosz I. – Für L. – Romány P. (szerk.) (1996) *Magyarország agrártörténete: agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Otiman, P. (2012) Romania's present agrarian structure. *Agricultural Economics and Rural Development*, New Series, Year IX, no. 1, 3–24.
- Pintér L. (2011) Magyarország mezőgazdasága a 2010. évi általános mezőgazdasági összeírás tükrében. *Statisztikai Szemle*, 89. évfolyam 2. szám, 185–199.

- Pócsi, G. (2011) Land Use Change of the "Small Hobby Gardens" in the Peri-Urban Area of Szeged. In *Forum geografic. Studii și cercetări de geografie și protecția mediului*, Volume 10, Issue 2, 312–32.
- Rácz K. (2016) Agrárgazdasági folyamatok a fehérgyarmati térségben. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumetum – megjelenés alatt.
- Romány P. (2002) *Kortársunk az agrárpolitika: agrárpolitikai, agrárszociológiai tanulmányok az ezredforduló idejéből*. Szaktudás Kiadó, Budapest.
- Schwarcz Gy. (2016) A bőhőnyi mikrotérség agrárfolyamatai. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumetum – megjelenés alatt.
- Sipos B. (2006) Hosszú ciklusok és évszázados trendek alakulása a magyar mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle*, 84. évfolyam 2. szám, 150–175.
- Szabó Gy. (2010) *Föld- és területrendezés*. Nyugat-magyarországi Geoinformatikai Főiskolai Kar, Székesfehérvár.
- Szabó Y. – Dzindisz Sz. – Szedlák Á. Z. (2016) *Földbe forgatott pénzek a lakótelepi lakástól a báró pincészetéig*. VS.hu, 2016. január 21. <http://vs.hu/mind/osszes/foldbe-forgatott-penzek-a-lakotelepi-lakastol-a-baro-pincszeteig#!s59>
- Szelényi, I. (ed.) (1998) *Privatizing the land: Rural political economy in post-communist society*. Routledge Studies of Societies in Transition, London, Routledge.
- Szirmai V. (2011) A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és társadalom*, 25:(1) 20–41.
- Szirmai V. – Ferencz Z. (2015) A magyar nagyváros-térségek térbeli társadalmi jellegzetességei, a centrum-periféria modell átalakulása. In Szirmai V. (szerk.) *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 147–166.
- Szoboszlai Zs. (szerk.) (2001) *Szociális földprogramok Magyarországon*. Esély Regionális Szellemi Forrásközpont, Szolnok.

- Szuhay M. (1976) A birtokstruktúra és a mezőgazdasági termelés stagnálása. In Ránki Gy. (szerk.) *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 728–740.
- Takács J. (2010) *A mezőgazdaság és élelmiszeripar üzemi szerkezete*. Szaktudás Kiadó Ház Rt.
- Tanka E. (2014) A föld miért nem azé, aki megműveli? In Andrásfalvy B. – Ángyán J. – Márai G. – Molnár G. – Tanka E. *A magyar föld sorsa*. Agroinform Kiadó, Budapest, 37–100.
- Tímár, J. (1998) Recent Changes and Governmental Problems in Urban-Rural Fringes in the Great Hungarian Plain. In Barlow, M. – Lengyel, I. – Welch, R. (eds.) *Local Development and Public Administration in Transition*. JATEPress, Szeged, 150–157.
- Tímár J. – Váradi M. (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországn. In Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 153–176.
- van der Ploeg, J. D. (2008) *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.
- van der Ploeg, J. D. (2010) The peasantries of the twenty-first century: the commoditisation debate revisited. *The Journal of Peasant Studies*, 37 (1):1–30.
- Váradi M. (1999) A szuburbanizáció arcai a budai agglomerációban. *Falu–Város–Régió*, No.3., 9–14.
- Váradi M. (2008) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- Varga Gy. (2004) *A magyar mezőgazdaság az idők sodrában*. Miniszterelnöki Hivatal, Stratégiai Elemző Központ, Budapest.
- Varga Zs. (2003/1) Az agrárium 1945-től napjainkig. In Estók J. – Fehér Gy. – Gunst P. – Varga Zs. (szerk.) *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002*. Budapest, Argumentum Kiadó – Mezőgazdasági Múzeum, 261–339.
- Veróné Dr. Wojtaszek M. (2010) *Földhasználati tervezés és monitoring*. Nyugat-magyarországi Egyetem, Székesfehérvár.

Vitéz F. I. (2016) Szakíts, ha bírész. *HVG*, 2016. január 23., 6–10.

Vörös A. (1978) A mezőgazdaság. In Hanák P. (szerk.) *Magyarország története 1890–1918*, Akadémiai Kiadó, 293–337.

Wilson, G. A. (2007) *Multifunctional Agriculture: A Transition Theory Perspective*. CABI.

Függelék

Adatok és módszerek. A birtokrekonstrukciós eljárás

A könyvben szereplő elemzésekhez több adatforrást használtam. Az alapadatok a KSH földhasználatra vonatkozó statisztikáiból származnak (Gazdaságszerkezeti Összeírás 2003–2013, Általános Mezőgazdasági Összeírás 2013, a hosszú időtartamra vonatkozó mezőgazdasági adatok). A *Földből élők* című OTKA-kutatás egyik munkafeladatként Csurgó Bernadett-tel és Megyesi Boldizsárral adtafelvételt szerveztünk a földhasználók társadalmi jellemzőiről és a földhasználat módjairól. Az *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* OTKA-kutatás adatfelvétele lehetőséget adott a felnőtt magyar lakosság agrárérinthettségének elemzésére. Nyilvánosan hozzáférhető adatokból két további adatbázist is kialakítottunk a földtulajdon-viszonyok pontosabb kimutatásához.

1. A „Földből élők” kutatáshoz kapcsolódó adatfelvétel

A kutatás a használt földek összetételéről, eredetéről, a gazdálkodó család jellemzőiről, a termékekről, a beszerzés és az értékesítés szerkezetéről, a gazdaság munkaerő-felhasználásáról, valamint a gazdálkodás történetéről szóló kérdőívét Csurgó Bernadett-tel és Megyesi Boldizsárral szerkesztettük.

A felvételhez az MVH honlapján közreadott egységes területalapú tárogatás 2012 alapján Megyesi Boldizsárral címlistákat készítettünk. Nyolc olyan járást választottunk, ahol a kutatási programban hangfelvétellel rögzített interjúk és más kvantitatív módszerek felhasználásával esettanulmányok készültek a földhasználat módjairól. Három földhasználati kategóriából

gyűjtöttünk címeket. A 100 hektár feletti gazdaságok közel teljes számban a címlistákra kerültek, míg a 20–100 közötti, illetve a 20 hektár alatti gazdaságok véletlen kiválasztással kerültek a fő- és a két pót címlistára. A SAPS-lista sajátosságai miatt (Függelék 3) az egy hektár alatti gazdaságok közül csak nagyon kevés került a címlistákra.

A lekérdezést a TÁRKI Zrt. végezte. A személyes kérdezésen alapuló standard kérdőíves kutatás során címlistás, főcím-pótcímes eljárást alkalmaztunk. A kérdezők a címlista alapján megadott címre mentek a kijelölt személyt keresve, főcímeket és pótcímeket kaptak, a pótcímre kizárólag kiesett főcím esetén mehettek. A főcímek háromszori sikertelen felkeresés után estek ki. Minden főcímhez két pótcímet biztosítottunk, a pótcímeknek két szempontból kellett egyezniük a főcímekkel: terület (azonos járás) méret (kizárólag ugyanakkora méretű gazdálkodásokat rendeltünk egymás mellé).

A kiosztott főcímek és pótcímek szerkezete az alábbi volt (járásonként, a használt föld nagysága szerint):

F1 tábla. Főcímek és pótcímek

Főcímek	Méret			Összesen
	Nagy (100 ha és felette)	Közepes (20-99 ha)	Kicsi (20 ha alatt)	
Járás				
Fehérgyarmat	17	48	97	162
Hajdúnánás	23	73	67	163
Marcali	13	31	65	109
Bóly – Mohács	11	19	46	76
Zalaszentgrót	9	26	43	78
Budakeszi – Tatabánya	18	21	54	93
Nagykőrös	17	38	76	131
Gyöngyös	17	47	126	190
Összesen	125	303	574	1002

Pótcímek	Méret			Összesen
Járás	Nagy (100 ha és felette)	Közepes (20–99 ha)	Kicsi (20 ha alatt)	
Fehérgyarmat	29	104	210	343
Hajdúnánás	30	127	170	327
Marcali	27	49	135	211
Bóly – Mohács	9	27	96	132
Zalaszentgrót	18	56	92	166
Budakeszi – Tatabánya	29	45	106	180
Nagykőrös	10	78	174	262
Gyöngyös	32	96	251	379
Összesen	184	582	1234	2000

Az elkészült minta megoszlása megyénként, illetve területenként és méret szerint az alábbiak szerint alakult:

F2 tábla. A felvétel mintája

Elkészült	Elvárt N	Teljesített N
Megye		
Baranya	76	75
Hajdú-Bihar	163	163
Heves	190	192
Komárom-Esztergom	36	30
Pest	188	190
Somogy	109	110
Szabolcs-Szatmár-Bereg	162	162
Zala	78	79
Összesen	1002	1001

F3 tábla. Az elkészült interjúk

Elkészült interjúk	Méret			Összesen
	Nagy (100 ha és felette)	Közepes (20-99 ha)	Kicsi (20 ha alatt)	
Fehérgyarmat	15	51	96	162
Hajdúnánás	23	73	67	163
Marcali	18	30	62	110
Bóly – Mohács	10	19	46	75
Zalaszentgrót	9	27	43	79
Budakeszi – Tatabánya	18	18	51	87
Nagykőrös	18	39	76	133
Gyöngyös	17	47	128	192
Összesen	128	304	569	1001

2. Az „Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban” című kutatáshoz kapcsolódó felvétel

Az OTKA által támogatott kutatás során a tizennyolc éven felüli népességre reprezentatív adatfelvétel készült. A kutatási program lehetőséget adott a magyar népesség agrárérintettségére, köztük a földtulajdonra és földhasználatra vonatkozó kérdések feltevésére is.

A kérdőív lekérdezését a TÁRKI Zrt. végezte. A kutatás célcsoportja a Magyarországon élő, állandó vagy ideiglenes lakcímmel rendelkező felnőtt (18+) népesség. Az adatfelvétel kétlépcsős, rétegzett valószínűségi mintavételezést használt.

A mintavétel első lépcsőjében választották ki azokat a településeket, ahol a kérdéses megtörtént: a minta részei Budapest kerületei, valamint minden megyeszékhely és megyei jogú város voltak. Az egyéb településeket régió és településtípus szerinti rétegekbe sorolták, ahol a 18 éves és idősebb lakosság számával arányos valószínűséggel választották ki azokat a településeket, melyek a mintába kerültek. A mintavétel második lépésében pedig kiválasztották az interjúalanyokat a kiválasztott települések lakói közül.

A mintavétel címlistas, csökkenő mintás eljárással történt. Nem alkalmaztak pótcímeket, hanem a mintavételi eljárás során beszámították a válaszmegtagadások és egyéb okok miatt várhatóan kieső címeket. Az elvártnál nagyobb elemszámú induló mintát határoztak meg, és azt várták el a kérdezőktől, hogy az induló mintába bekerült összes háztartást keressék fel és kérdezzék le, az elvárt elemszámok figyelembe vételével. A mintába került személyeket a kérdezőbiztosok személyesen keresték meg. A mintába bekerült címeken a kérdezést 2 napon legalább három különböző időszakban kellett megkísérelni. (Az elvárás a legalább háromszori megkeresés volt, de az esetek többségében ennél többször is megpróbálkoztak a kérdezők az adatfelvétellel azokon a címeken, amelyeket az első két alkalom egyikében sem értek el).

A mintavételi keretet a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának (KEH KH) személyi szintű lakossági nyilvántartása adta. A minta rétegezése régiók, valamint településtípus alapján történt. A mintavétel során három településréteggel dolgoztak:

Az első településréteget (A1) Budapest kerületei, valamint a megyei jogú városok alkották.

A második településkategóriába (A2) az egyéb városok tartoztak.

A harmadik településkategóriát (A3) a községek jelentették.

A mintakészítés első lépésében kiválasztották az elsődleges mintavételi egységeket, a településeket, ahol a kérdezés megvalósításra került. Az első településréteg minden települése, valamint minden budapesti kerület része volt a mintának. Az A2 és A3 településrétegekben a települések kiválasztása elemszámmal arányos valószínűségi mintavétel segítségével történt. Az adott rétegen belül minden település a lakosság-számával arányos valószínűséggel kerül a településmintába. A településrétegen (vagyis régión és településtípuson) belüli, az egyes településekre jutó elemszám az adott rétegre eső elemszám egyenlő elosztásával került kiszámításra, amivel biztosíthatóvá vált az egyes településeken élők mintába kerülési valószínűségének egyenlősége. Az egyes településeken lekérdezendő (nettó) és kiinduló elemszámok meghatározását követően a KEH KH-tól kértek külön-külön egyszerű véletlen mintavételt a meghatározott településeken.

A felmérés összesen 196 településen (195 vidéki település és Budapest) zajlott. Az adatfelvételben 236 kérdezőbiztos dolgozott. A pilot kutatás adatfelvétele 2015. február 17–23-ig, a kutatás adatfelvétele pedig 2015. március 12-től május 10-ig tartott.

Kérdőívkészítés	2015. 01. 23. – 02. 16.
Próbakérdezés	2015. 02. 17. – 02. 23.
Adatfelvétel	2015. 03. 12. – 05. 10.
Számítógépes munkák	2015. 05. 11. – 06. 01.

A kérdezőket munkába állásuk előtt a regionális központokban tanították be, a későbbiekben pedig regionális instruktorok segítségével végezték munkájukat. A kérdezők a kérdőív legfontosabb részéről, illetve a viszonylag ritkábban előforduló kérdezési helyzetek megoldási lehetőségeiről szóló írásos kérdezési útmutatót kaptak minden adatfelvételhez.

A kutatás terepmunkáját megelőzően a területi instruktorok egész napos kiképzésen és tréningen vettek részt, a kérdezők tréningje pedig a területi instruktorok vezetésével, a TÁRKI belső munkatársainak segítségével a regionális központokban történt. A kérdezők csak ezt követően, a speciálisan az adott kutatásra vonatkozó tréning és a kérdőívprogram tesztelése után kezdhették el a kérdőívek lekérdezését. Az ellenőrzés első szintjét a területi instruktorok, második szintjét az adatok számítógépes ellenőrzési folyamata, harmadik, legfelsőbb szintjét pedig a TÁRKI fő ellenőrzési csoportja végezte.

Az adatfelvétel során a 11 360 elemszámú induló mintából, 7375 cím felhasználásával 3553 sikeres interjú készült el.

F4 tábla. Az összes cím megoszlása a felkeresési adatok alapján

	N	Százalék
Összes cím	11360	
Fel nem használt cím	3985	
Összes kiadott cím:	7375	
A kérdezés meghiúsult a címen	3822	52%
Összes lekérdezett cím	3553	48%
Nem megfelelő cím:	555	
A személy elköltözött	389	70%
A cím/név nem létezik	138	25%
A személy meghalt	13	2%
Mintának nem megfelelő cím	15	3%
Megfelelő cím (= összes kiadott cím – nem megfelelő cím)	6820	92%

Összes kiesett: (= megfelelő cím – elkészült kérdőívek)	3267	
Válaszképtelen	67	2%
Válaszmegtagadó	1632	50%
Ideiglenesen távol	859	26%
Háromszori megkeresés	452	14%
Egyéb ok	257	8%

F5 tábla. A felkeresett válaszadók száma és aránya településtípusonként

Településtípus		Felkeresett személyek
Budapest	N	1617
	%	22%
Város	N	4010
	%	54%
Község	N	1748
	%	24%
Összesen	N	7375
	%	100%

F6 tábla. Válaszadási, -megtagadási, meghíúsulási arányok a felkeresett válaszadók körében, településtípus szerint

Település-típus		Elkészült	Megtagadta	Meghiúsult	Összes fel-keresett cím
Budapest	N	690	350	577	1617
	%	42,67%	21,65%	35,68%	100,00%
Város	N	1882	952	1176	4010
	%	46,93%	23,74%	29,33%	100,00%
Község	N	981	327	440	1748
	%	56,12%	18,71%	25,17%	100,00%
Összesen	N	3553	1629	2193	7375
	%	48,18%	22,09%	29,74%	100,00%

Az adatfelvétel lezárulta után a tisztított adatok négydimenziós súlyozása történt, melynek szempontjai következők voltak: nem, életkor (3 korcsoport), településtípus (3 településszint) és iskolázottság (3 iskolázottsági szint). A súlyozás célja az volt, hogy az egyes demográfiai csoportok a súlyozott mintában éppen a populációs arányuknak megfelelő részarányban jelenjenek meg. A súlyozás során a 2011. évi népszámlálás adatai jelentették a populációs adatok forrását.

F7 tábla. A minta megoszlásai

	Súlyozatlan minta	Súlyozott minta	Népszámlálás 2011 adatai
Nem			
Férfi	42	47	47
Nő	58	53	53
Összesen	100	100	100
Iskolai végzettség			
Érettségi alatt	50	51	51
Érettségi	32	31	31
Diplomás	18	18	18
Összesen	100	100	100
Település típusa			
Budapest	19	18	18
Város	53	52	52
Falu	28	30	30
Összesen	100	100	100
Életkor			
18–39	29	37	37
40–59	32	34	34
60+	39	29	29
Összesen	100	100	100

3. Az egységes területalapú támogatások (SAPS) listája alapján számított adatok

A földhasználat-koncentráció pontosabb mérésére és sajátosságainak leírására a 2010., 2011., 2012., 2013. és 2014. évi területalapú támogatások adatai alapján hoztunk létre adatbázist Megyesi Boldizsárral. Az Európai Unió szabályai szerint a területalapú támogatások egyes gazdaságokra jutó összegét minden évben nyilvánosságra kell hozni. Ezek az adatok a támogatott névvel, bejegyzett címével, és más jogcímeken kapott mezőgazdasági támogatások összegével együtt, letölthető formában kerülnek nyilvánosságra a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal honlapján. Az adatbázisban a területalapú támogatások összege szerepel, ezt az adott év egy hektárra jutó támogatásának összegével elosztva megkaptuk az egyes gazdaságok használatában levő támogatott föld nagyságát. A SAPS listáin korántsem szerepel minden évben az összes földhasználó. Vannak olyan gazdaságok, amelyek egy-egy évben egyedi okok miatt nem jutnak területalapú támogatáshoz. Az egy hektár alatti földek nagyobb része nem kap támogatást. A SAPS-lista és a KSH adatai között nagyon nagyok a különbségek. Az érvénytelen vagy értelmezhetetlen adatok kiszűrését követően a 2014-es SAPS-listából 181 892 gazdálkodó földtulajdon-adatait lehetett adatfájlba szervezni. A 181 892 gazdasághoz 4 974 804 hektár támogatott föld tartozott. A KSH szerint 482 500 egyéni gazdálkodó és 8800 gazdasági szervezet, együttesen 491 300 egység végzett mezőgazdasági tevékenységet 2013-ban (Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013 – végleges adatok, KSH 2014). Ez mintegy 2,7-szerese a SAPS-listán szereplő gazdálkodók számának. Ugyanaz a KSH adatforrás 4,6 millió hektárra teszi az összes mezőgazdasági terület arányát, ami 374 804 hektárral kevesebb mint az egységes területalapú támogatás adataiban szereplő földek összes területe. A használt földterület együttes nagyságának eltéréseiben egészen biztosan szerepet játszanak a területalapú támogatáslista alapján számolt adataink pontatlanságai. Az eltérés további lehetséges oka, hogy „mezőgazdasági területen” a statisztika a szántó, konyhakert, gyümölcsös,

szőlő és gyepek (rét és legelő) művelési ágak együttes területét érti, amihez nem számítják hozzá az erdő, a nádasok és halastavak területét. Nem lehet kizárni, hogy a földalapú támogatások iránti kérvény benyújtásakor a gazdálkodók másképpen értelmezik a mezőgazdasági területet. A statisztikai gyakorlatban a mezőgazdasági terület és az erdő, nádas és halastó területe együtt adják a termőterületet (Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013 – végleges adatok, KSH 2014). Nagyon könnyen elképzelhető, hogy a területalapú támogatást kérvényezők számára a meghatározások különbségei kevésbé egyértelműek, és olyan földekre is kérnek támogatást, amelyek a statisztikai fogalmak szerint nem a mezőgazdasági területhez tartoznak.

A használt föld valóságosabb koncentrációjának méréséhez a SAPS-lista adatai a fentebb említett bizonytalanságok ellenére megbízhatóbb forrást jelenthetnek a statisztikai adatoknál. A gazdaságszerkezeti összeírás nem terjedt ki az összes gazdaságra, ezért az összes használt föld nagysága vonatkozásában semmivel sem megbízhatóbb, mint a SAPS-lista adatai. A GSZÖ mintavétele a következő volt:

„Az egyéni gazdaságok mintájának kialakítása a 2010. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ 2010) alapján történt. Az ország összes mezőgazdasági körzetéből (kb. 14 000) 3245 került kijelölésre, amelyeket teljes körűen, házról házra járva írtak össze. Az összeírássra az ország 1596 településén került sor, mintegy 120 ezer egyéni gazdaság összeírásával. A fentiekben túl kijelölésre került egy úgynevezett kiemelt egyéni gazdaságokat tartalmazó kör. Kiválasztásuk a következő feltételek, küszöbértékek alapján történt: 150 szarvasmarha, 300 sertés, 25 ló, 500 juh, 40 kecske, 20 000 tyúk, 5000 lúd, 10 000 kacsa, 5000 pulyka, 120 gyöngyös, 300 házinyúl, 200 vágógalamb, 300 méhcsalád, 50 strucc, 10 emu, 200 prémes állat, 250 hektár szántó, 17 hektár szőlő, 20 hektár gyümölcsös, 100 hektár erdő, 150 hektár gyepek. A legalább egy feltétel megléte esetén kiválasztott kiemelt gazdaságok száma 2706, megfigyelésük teljes körű volt.” (Gazdaságszerkezeti Összeírás, 2013 – végleges adatok, KSH 2014, 3. oldal)

Az ÁMÖ, a GSZÖ és SAPS mezőgazdasági terület adatok között a legnagyobb különbség az egy hektár alatti földeken termelők száma között van, akik a területalapú támogatások rendelkezése szerint a csak a szabályt erősítő kivételként juthattak uniós támogatáshoz. A birtokrekonstrukció előtti SAPS-listán 33 967 egy hektár alatti gazdaság szerepel, míg a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) 415 219, a 2013-as Gazdaságszerkezeti Összeírás (GSZÖ) 302 530 ilyen gazdaságot talált (A8 tábla). A KSH- és SAPS-adatok között az egy hektár alatti gazdaságok kivételével nagy a hasonlóság. A SAPS-lista nem használható a nagyon kevés földet használók kutatására, viszont egyedülálló forrásnak számít a földkoncentráció valósabb nagyságának kimutatásához. Az egységes területalapú támogatás révén hektáronként tekintélyes, 60 000–70 000 forint közötti összeg kerülhet a gazdálkodókhoz. A gazdálkodók alapvető érdeke a használt föld nagyságának pontos megnevezése a támogatás igénylésekor. Az interneten megjelenő SAPS-listákon a támogatottak neve és lakcíme is szerepel, ezért ez a forrás mindennél alkalmasabb az egy családhoz, gazdasághoz tartozó, de különböző neveken szereplő földek alapján a birtokrekonstrukcióra. A birtokrekonstrukciós eljárás eredményeit a 3. fejezet tartalmazza. A birtokrekonstrukció az összes támogatott 16,8 százalékát kitevő 30 524 esetben talált egymáshoz tartozó, csak a listán külön neveknel jegyzett földeket, amelyek összevonása után minden más forrásnál erőteljesebb földhasználat-koncentráció vált kimutathatóvá (F8 tábla). A 2014-es SAPS-lista az utolsó lehetőség a földhasználat-koncentráció elemzésére, mivel 2015-től a területalapú támogatás szabályai úgy változtak, hogy a támogatás összegéből az egy gazdaságra jutó földterület a későbbiekben nem kiszámítható.

F8 tábla. A gazdaságok megoszlása
a használt földnagyság kategóriái szerint

Birtokkategória (hektár)	SAPS a birtok-rekonstrukció előtt, 2014	SAPS a birtok-rekonstrukció után, 2014	GSZÖ 2013	ÁMÖ 2010
1 alatt	12 595	11 563	302 530	415 219
1–5	76 923	69 496	77 403	85 638
5,1–10	32 227	28 994	25 355	26 542
10,1–50	43 743	40 258	35 652	34 819
50,1–100	7734	7673	6 547	6 403
100,0–200	4563	4520	3 785	3 749
200–500	2898	2843	2 579	2 428
500 felett	1209	1283	1 241	1 254
Együtt	181 892	166 630	455 092	576 052

Forrás: saját szerkesztés

4. Tulajdonosi, kereszttulajdonlási adatbázis

Az adatbázist Hegedűs Réka szerkesztette. Az adatok több forrásból származnak. A 2013-ban földalapú támogatásban részesült legnagyobb, 1000 hektár vagy nagyobb területet használó 575 gazdálkodó adatait használta fel. A neveket és címeket az interneten közzétett egységes területalapú támogatás listából a könyv szerzője gyűjtötte (F9 tábla). Hegedűs Réka a cégjegyzékek és nyilvános adatok alapján állította össze az 575 legnagyobb földhasználó cég és intézmény tulajdonosainak és vezető tisztségviselőinek neveit. Az adatbázisba került a földhasználó cégek, intézmények és családi gazdaságok minden olyan céges és személyes tulajdonosi kapcsolata, amely a nyilvános adatbázisokon keresztül elérhető volt. Az adatbázis létrehozásában segítségünkre volt a K-Monitor Közhasznú Egyesület. Léderer Sándor lehetővé tette, hogy az általuk összegyűjtött, tisztított és adatfájlba rendezett anyagból kigyűjthessük a mezőgazdaságban érdekelt legnagyobb cégek, intézmények céges és személyes tulajdonosi és kereszttulajdonlási adatait.

**F9 tábla. Az 1000 hektárnál több földet használók
a 2014-es egységes földalapú támogatások listája szerint**

Abaúji Charolais Mezőgazdasági Zrt.

Abonyi Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Ácsi Mezőgazdasági Szövetkezet

Agárdi Farm Állattenyésztő és Növénytermelő Kft.

Agrár-Béta Mezőgazdasági Kft.

Agrárcenter Mezőgazdasági Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Agrárgazdaság Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.

Agrária Mezőgazdasági Zrt.

Agrár-pig Kft.

Agro Gép Növénytermesztő Kft.

Agro-Aba Növény- és Gyümölcstermesztő Kft.

Agrobál Kft.

Agro-Balaton Kft.

Agrobaracs Mezőgazdasági Zrt.

Agro-berek Zrt.

Agro-Bos Szarvasmarhatenyésztő Kft.

AGRO-BÖLCSKE Zrt.

Agrocentina Takarmánygyártó és Forgalmazó Kft.

Agro-city Mezőgazdasági Zrt.

Agrocom 2000 Kft.

AGRO-COW Mezőgazdasági Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Agro-Déló Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

AGRODÉVA Kft.

Agrofamly Kft.

Agrofema Kft.

AGROFF Mezőgazdasági Termelő, Értékesítő és Szolgáltató Kft.

Agrofriz Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató Kft.

Agro-Gárda Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Agro-halász Növénytermelési Kft.

Agro-Harta Szolgáltató, Kereskedelmi és Termelő Zrt.

Agroireg Kft.

Agrokeve Növénytermesztő Kft.

Agroland West Kft.

AGRO-LEHEL Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Agrolele Mezőgazdasági Kft.

Agro-lippó Növénytermesztő és Szolgáltató Zrt.

Agro-M Zrt.

Agroméra Mezőgazdasági Zrt.

Agro-pils Mezőgazdasági Szövetkezet

Agroplanta Mezőgazdasági Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Agropoint Kft.

Agroprodukt Kft.

Agro-produkt Mezőgazdasági és Húsipari Kft.

Agroprodukt Mezőgazdasági Termelő és Értékesítő Zrt.

Agrorádóc Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Agro-sükösd Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

AGROSYSTEM Mezőgazdasági Zrt.

Agro-Szalók Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Agroszász Kft.

Agroszolték Mezőgazdasági Termelő Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.

Agro-Vid Növénytermesztési és Kereskedelmi Kft.

AGROVIVA Hungária Kft.

Alattyáni Tejtermelő Kft.

Alba Agrár Termelő és Szolgáltató Zrt.

Alcsiszigeti Mezőgazdasági Zrt.

Alkotmány Agro Mezőgazdasági Zrt.

Állampusztai Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.

Állattenyésztő és Értékesítő Kft.

ALM Állattenyésztő Húsipari Kft.

Andocsi Kossuth Mezőgazdasági Kft.

Annamajori Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.

Anti-Sorghum Kft.

Ánt-ker Kft.

Apátfalvi Búzakalász Kft.

Aranybulla Mezőgazdasági Zrt.

Aranyeső Mezőgazdasági Termelő és Kereskedelmi Kft.

Aranyfürt Mezőgazdasági Kft.

Aranykalász 1955. Mezőgazdasági Kft.

Aranykalász Mezőgazdasági Szövetkezet

Aranykalász Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Aranykocsi Zrt.

Aranykorona Zrt.

Aranyzarvas Zrt.

Árpád Mezőgazdasági, Szövetkezeti, Termelő, Szolgáltató Kft.

ÁRPÁD-AGRÁR Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Ászári Mezőgazdasági, Termelő, Szolgáltató és Értékesítő Zrt.

Aura Nap Mezőgazdasági Kft.

B&N Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Bábolna Nemzeti Ménesbirtok Kft.

Backó Mezőgazdasági Termelő Kft.

Bácsagro Szövetkezeti Zrt.

Bácsai Agrár Zrt.

Bácsalmási Agráripari Zrt.

Bácsbokodi Aranykalász Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Bakony-Agro Termelő, Feldolgozó, Szolgáltató és Értékesítő Kft.

Balaton Agrár Zrt.

Balatonfői Szövetkezeti Szolgáltató Zrt.

Balázs István

Bánhegyes-agro Kft.

B-aranykorona Kft.

Barátság Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Szövetkezet

Barázda Kft.

Becsehely és Környéke Mezőgazdasági Termelő, Kereskedelmi Kft.

Béke Agrárszövetkezet

Belvárdgyulai Mezőgazdasági Zrt.

Beremendi Mezőgazdasági Zrt.

Berettyómenti Mezőgazdasági Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.

Besenyőtelki Agrár Zrt.

Beta Agro Termelő és Szolgáltató Kft.

Bicskei Mezőgazdasági Zrt.

Bihar Természetvédelmi és Kulturális Értéktörző Közalapítvány

Bihari Táj Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Biharnagybajomi Dózsa Agrárgazdasági Termelő Zrt.

BIOFARM Növénytermesztő és Szolgáltató Kft.

Biritói Pusztabir Kft.

Bla-So Mezőgazdasági Kft.

BLÓKER Zrt

BOLD AGRO Kft.

Bólyi Mezőgazdasági Termelő és Kereskedelmi Zrt.

Bóly-Töttösi Mezőgazdasági Szövetkezeti Zrt.

Borjádi Mezőgazdasági Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Bosflór Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.

Bos-Frucht Agrárszövetkezet

Böhönyei Szabadság Mezőgazdasági Zrt.

Bőnyi Mezőgazdasági és Szolgáltató Szövetkezet

Bucsei Agrár Termelő és Szolgáltató Kft.
Búzakalász Mezőgazdasági Kft.
Búzakalász Mezőgazdasági Szövetkezet
Búzakalász-Agrár Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Búzavirág Kft.
Bükki Nemzeti Park Igazgatóság
Camagro Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Cankó 2000 Mezőgazdasági Termelő Kft.
Celli-„Sághegyalja” Mezőgazdasági és Ipari Termelő és Szolgáltató Zrt.
Ceredvölgye Kft.
Chris Kft.
Cibakert Mezőgazdasági Kft.
CISZÖV 49 Mezőgazdasági Kft.
CLAESSENS Általános Mezőgazdasági Kft.
ComAgro-Sardo Kft.
Cosinus Gamma Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Csabatáj Mezőgazdasági Zrt.
Csákvári Mezőgazdasági Szövetkezet
Csárdaszállási Agrár Termelő, Szolgáltató és Értékesítő Zrt.
Császárgép Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.
Cserhát-Szolg Mezőgazdasági Kft.
Csiff-Land Mezőgazdasági Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Csincsezug Mezőgazdasági, Környezetvédelmi, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Csokonya Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.
Csorvási Gazdák Mezőgazdasági Termelő és Értékesítő Szövetkezet
Csörnöc menti Mezőgazdasági Szövetkezet
Csurgói Zrínyi Mezőgazdasági Zrt.
Dalmandi Mezőgazdasági Zrt.
Dán-Farm Kft.
Darim Termelő és Kereskedelmi Kft.
Dávodi Augusztus 20 Mg. Zrt.
DDA Dél-Dunántúli Agrár Kft.
DE Agrár Mezőgazdasági Kft.
Dél-Balaton Mezőgazdasági Zrt.

Dél-Balatoni Agro Növénytermesztési Kft.
Dél-borsodi Agrár Kft.
Dél-Pest Megyei Mezőgazdasági Zrt.
Derecske Petőfi Mezőgazdasági Kft.
Derekmező Zrt.
Diana Sylvester Mezőgazdasági Termelő Kft.
Dobó István
Dobozi Petőfi Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Szövetkezet
Dob-Tak Takarmánygyártó, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Dombegyházi Agrár Termelő és Szolgáltató Zrt.
Dombka 2003 Mezőgazdasági Kereskedelmi és Zrt.
Dombos 95 Mezőgazdasági Beszerző, Termelő, Értékesítő és Szolgáltató Kft.
Donauland Termelő és Kereskedelmi Kft.
Dózsa Mezőgazdasági Zártkörűen Működő Részvénytársaság - Tass Zrt.
Dózsa Mezőgazdasági Zrt.
Döbröközi Mezőgazdasági Zrt.
Dörögdi Mező Kereskedelmi és Mezőgazdasági Kft.
Dráva-Agro Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Dráva-Coop Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Drávaszabolcsi Mezőgazdasági Zrt.
Drawa Mezőgazdasági és Erdőgazdálkodási Kft.
Duna Gyöngye 2000 Mezőgazdasági Zrt.
Dunagyöngye Agrár Kft.
Duna-Horizont Mezőgazdasági Ipari és Kereskedelmi Zrt.
Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság
Dunakömlődi Agrár Termelő Kereskedő és Szolgáltató Zrt.
Dunaszentgyörgyi Mezőgazdasági Szövetkezet
Dunatáj Termelő és Szolgáltató Szövetkezet
Dunavecsei Mezőgazdasági Zrt.
Duo 1998 Kkt.
Durbák Farm Bt.
Egax Kft.
Egervölgye Agrár Kft.

Egyesült Mezőgazdasági Szövetkezet (Tápi-Csipogó Mezőgazdasági, Termelő és Kereskedelmi Korlátolt Felelősségű Társaság)

Első Aranykorona Mezőgazdasági Termelési Értékesítési és Kereskedelmi Kft.

Elza-major Növénytermelő Kft.

Emődi Mezőgazdasági Zrt.

Enyingi Agrár Zrt.

Erdőhát Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.

Erdőháti Limusin Állattenyésztő és Forgalmazó Kft.

Ethofer Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Eurotrust Consult Kft.

Ezüstkalász 2000 Földhasznosító, Mezőgazdasági, Beszerző-Értékesítő Termelő és Szolgáltató Kft.

F.G. RÁKÓ Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.

Fajder Gábor

Falona Kereskedelmi és Szolgáltató Bt.

Farádi Mezőgazdasági Szövetkezet

Fauna Zrt.

Febagro Felsőbácskai Agrár Zrt.

Feketesár Mezőgazdasági Termelő Fejlesztő és Szolgáltató Zrt.

Felgyői Agrár Kft.

Felsőzsolcai Mezőgazdasági Szövetkezet

Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság

Fitoprodukt Kft.

Fito-ten Kft.

Fmk-Zoo Kft.

Forrás Mezőgazdasági Szövetkezet

Földesi Rákóczi Mezőgazdasági Termelő, Értékesítő és Szolgáltató Kft.

Föld-Kontakt Szolgáltató Kft.

Földvár-2000 Kft.

Földvári Gabona Kft.

Füzesabonyi Agrár Zrt.

Füzvölgyi Agrár Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Gabonakutató Nonprofit Közhasznú Kft.

Galgahévízi Általános Falu Szövetkezet

Galgamenti Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Szövetkezet
Gazdakör Mezőgazdasági Szövetkezeti Kft.
Gemenci Erdő- és Vadgazdaság Zrt.
Geomark Mezőgazdasági Termelő, Kereskedő és Szolgáltató Kft.
GEO-MILK Növénytermesztő, Szarvasmarhatenyésztő és Szolgáltató Kft.
Geo-terra 96 Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Földmérő Kft.
Geresdlaki Mezőgazdasági Zrt.
Gerjени Agrár Zrt.
Gólicza Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Gorzai Mezőgazdasági Zrt.
Gorzai Takarmánytermelő Kft.
Gödöllői Tangazdaság Zrt.
Gödrei Mezőgazdasági Zrt.
Göllei Agrár Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.
Gsd Agrárprodukt Kft.
Gyafix Kft.
Gyékényesi Mezőgazdasági Termelő Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Gyermelyi Gabona Kft.
Gyulai Agrár Zrt.
Gyulaj Erdészeti és Vadászati Zrt.
Hagisz Mezőgazdasági Zrt.
Hahóti Várdomb Mezőgazdasági Kft.
Hajdúböszörményi Mezőgazdasági Zrt.
Hajnal-99 Kft.
Hajta 2000 Növénytermesztési, Értékesítő és Szolgáltató Kft.
HALA-BÉR Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Haladás Szövetkezet
Haladás Mezőgazdasági Szövetkezet
Haladás Mezőgazdasági Zrt.
Haladás Szövetkezet Bőcs
Hamvas-tej Mezőgazdasági Kft.
Hangás-rét Mezőgazdasági Szolgáltató és Kft.
Hart-Agroszolg Kft.
Határőr Mezőgazdasági Zrt.

Határszél Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Havas '92. Gazda Szövetkezet
Hegykői Mezőgazdasági Zrt.
Héjja Testvérek Kft.
Hejőmenti Szövetkezet
HELIANTHUS Növénytermelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.
Helmécia Protein Trade Kft.
Hemag Termékraktározó Feldolgozó és Értékesítő Kft.
Hercegszántói Mezőgazdasági Szövetkezet
Heréd-Nagyökényesi Mezőgazdasági Szövetkezet
Hernádvölgye Mezőgazdasági Szövetkezet
Hetyei Berzsényi Agrár-szolgáltató Kft.
Hidasháti Mezőgazdasági Zrt.
Hidrás Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
HINVI Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.
HÓD-MEZŐGAZDA Zrt.
HÓR-AGRO Mezőgazdasági Zrt.
Hordeum 2000 Mezőgazdasági, Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Hortobágy Faluvégalmi Kft.
Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság
Hortobágyi Természetvédelmi és Génmegőrző Nonprofit Kft.
Hubai és Társai Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.
Hubertus Agráripari Bt.
Húshasznú Szarvasmarhatenyésztő Bt.
Ikr Szolgáltató és Szaktanácsadó Kft.
IMÁR Kereskedelmi és Állattenyésztő Bt.
Inicia Mezőgazdasági Termelő Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Innoventura Kft.
Inter-Mező Kft.
Inter Agrárium Mezőgazdasági Kft.
Interdiko Kft.
Iphygénia Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Ipolyvölgye Mezőgazdasági Szövetkezet
Isztiméri Bakony Mezőgazdasági Kft.

Italstock Termelő, Kereskedő és Szolgáltató Kft.
Jabba Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
Jákó Növénytermesztő és Szolgáltató Kft.
JÁSZ-AGRO Kft.
Jászapáti 2000. Mezőgazdasági Zrt.
Jászberényi Kossuth Mezőgazdasági, Élelmiszeripari és Kereskedelmi Zrt.
Jászboldogházi Aranykalász Mezőgazdasági Termelő Szövetkezet
JÁSZ-FÖLD Mezőgazdasági Zrt.
Jászkarajenői Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.
Jászkiséri Agroszöv Mezőgazdasági, Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Jászkiséri Aranykorona Mezőgazdasági Kft.
Jász-Mezőgazda Termelő és Szolgáltató Kft.
Juhker Kft.
K & K Agrár Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Kajd-Mező Kft.
Kalász Kft.
Kalász-Tenger Kft.
Kalocsai Mezőgazdasági Zrt.
Kámi Mezőgazda Kft.
Kányai Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.
Kapos-Agro Zrt.
Kapostáj Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.
Kaposvári Egyetem
Kaposzekcsői Mezőgazdasági Zrt.
Karádi Mezőgazdasági Zrt.
Karcagi Cserhát Kft.
Kardoskúti Agrár Zrt.
Karotin Plusz Termelő Kereskedő és Szolgáltató Kft.
Kartali Mezőgazdasági Szövetkezet
Katymári Mezőgazdasági Zrt.
Keleti Fény Szövetkezet
Kelet-Mecsek Mezőgazdasági Kft.
Kemenesmagasi Agrár Zrt.
Kenézlő-Dózsa Mezőgazdasági Zrt.

KÉRCESAGRO Mezőgazdasági Szövetkezet
Kerka-genetics Szarvasmarhatenyésztő Kft.
Kert-land Kft.
KEVE Baracska Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
KEVE Mezőgazdasági és Kereskedelmi Zrt.
Kincsem Lovaspark Sport és Mezőgazdasági Bio-Szolgáltató Kft.
Kinizsi 2000 Mezőgazdasági Zrt.
Kisalföldi Mezőgazdasági Zrt.
Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság
Kiskunsági Természetvédelmi Nonprofit Zrt.
Komáromi Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.
Kond-coop Kereskedelmi, Vendéglátó és Szolgáltató Kft.
Koppánymenti Mezőgazdasági Szövetkezet
Koppányvölgye Mezőgazdasági Zrt.
Kossuth 2006 Mezőgazdasági Termelő Zrt.
Kossuth Mezőgazdasági Kft.
Kossuth Mezőgazdasági Tsz.
Kossuth Mezőgazdasági Zrt.
Kölesdi Agrár Kft.
KÖRÖS 2000 Mezőgazdasági és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság
KÖRÖS AGRÁR Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
Körös Völgye Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Kőröskert Mezőgazdasági, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Körösladányi Barátság Mezőgazdasági Szövetkezet
Körös-Maros Biofarm Szarvasmarha-tenyésztő Kft.
Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság
Kösely Mezőgazdasági Zrt.
Köttöni Gazda Kft. Benke Tibor
Középtiszai Mezőgazdasági Zrt.
Kröpfel és Társai Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
Ktk Termelő, Termeltető, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Kunagro 21 Kft.
Kun-farm Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
KUNGABONA Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Kunhalom Agrária Kft.
Kunmag Kft.
Kunság Népe Mezőgazdasági Zrt.
Kunszigeti Zöld Mező Mezőgazdasági Termelők Szövetkezet
Kurucz Farm Mezőgazdasági Kft.
Kutas '95 Mezőgazdasági, Termelő Kereskedelmi Zrt.
KUTAS TANYA Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
La Magifi Mezőgazdasági, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Lajoskomáromi Győzelem Mezőgazdasági Kft.
Lajta-Hanság Mezőgazdasági Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.
Lakto Állattenyésztő Termékelőállító Felvásárló és Kereskedelmi Kft.
Lammagrár Mezőgazdasági Szolgáltató Kft.
LAND-STAR Agrárkereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Lovasberényi Mezőgazdasági Szövetkezet
Mácsa 99 Kft.
Macskási Tejtermelő Zrt.
Madagro Kft.
Madosz Első Magyar Dohánytermelő Beszerző és Értékesítő Szövetkezet
MAGOR-DAK Mezőgazdasági és Befektetési Zrt.
Magtápkér Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Mag-tár Növénytermelési és Takarmánygyártó Kft.
Magvető 2003 Mezőgazdasági Kft.
Magyar Dagra Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.
Magyaralmási Agrár Zrt.
Margittasziget 92 Kft.
Marótvölgye Mezőgazdasági Szövetkezeti Zrt.
Mátételki Zöldmező Kft.
Matyó Agrártermelő Zrt.
MAWA Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
Megyaszó-Mag Kft.
Melenzir Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Merome Agrár-ipari Kft.
Mester-Agro Növénytermesztési Zrt.
Mezőfalvai Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Mezőföld Mezőgazdasági Szövetkezet
Mezőgazdasági Ipari és Kereskedelmi Szövetkezet
Mezőgazdasági Szövetkezet Hort
Mezőgazdasági Szövetkezeti Zrt.
Mezőhegyesi Ménesbirtok Zrt.
Mezőmag Vetőmag Termelő, Tisztító és Forgalmazó Kft.
Mezőszentgyörgyi Agrár Zrt.
Mezőtárkányi Aranykalász Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató, Értékesítő Szövetkezet
Mezőtúri Növénytermesztő és Szolgáltató Zrt.
MG-V Kft.
Mihályi Agrár Termelő és Szolgáltató Zrt.
Millennium Agrár Zrt.
Mocsa Búza Kalász Szövetkezet
Mongol-Agrár Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Szövetkezeti Zrt.
MOROKO-FARM Kereskedelmi és Mezőgazdasági Szolgáltató Kft.
Mosonszentmiklósi Új Élet Mezőgazdasági Szövetkezet
MULTITON Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Munka Mezőgazdasági Szövetkezet
Nagysz-Tej Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Nágocsi Mezőgazdasági Zrt.
Nagybajomi Agrárgazdasági Zrt.
Nagyiváni Mezőgazdasági Kft.
NAGYKAR Kft.
Nagykörűi „Haladás” Mezőgazdasági Zrt.
Nagykun 2000 Mezőgazdasági Zrt.
Nagymágocsi Farmer Kft.
Naki Mezőgazdasági Zrt.
Narivo Állattenyésztő és Növénytermelő Kft.
Naszályvölgye Mezőgazdasági és Ipari Szövetkezet
Négy-Határ 99' Kft.
Néma Ipari, Kereskedelmi és Gazdasági Kft.
Nemesszalóki Mezőgazdasági Zrt.

NÓGRÁD MEZŐGAZDASÁGI Kft.

NOVAMAG Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Nyakas András

Október 6 GAZDA Növénytermesztő, Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.

Orosfarm Agrár- Termelő és Szolgáltató Zrt.

Ostffyasszonyfai Petőfi Mezőgazdasági Szövetkezet

Ostoros-Novaj Bor Feldolgozó, Mezőgazdasági, Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Osztopáni-Bodrogi Agrárszövetkezet

Öcsödi Mezőgazda Termelő és Szolgáltató Kft.

Ölbői Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Öttevényi Kossuth Mezőgazdasági Szövetkezet

Pacsai Mezőgazdasági Növénytermelési, Állattenyésztési, Gyümölcstermelő Kft.

Paksi Dunamenti Mezőgazdasági Zrt.

Pálhalmi Agrospeciál Kft.

Páli Gazda Mezőgazdasági Kft.

Palotabozsoki Mezőgazdasági Zrt.

Palota-Mező Mezőgazdasági Egyszemélyes Kft.

Palotási Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Pánagro Kft.

Pankota-Mező Mezőgazdasági, Termelő és Szolgáltató Kft.

Pannon Agro 2000 Mezőgazdasági Termelő és Kereskedelmi Kft.

Pannon Ipari-mezőgazdasági Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.

Pannonia Inferior Green Kft.

Pannónia Mezőgazdasági Zrt.

Pécs Reménypusztai Mezőgazdasági Termelő és Kereskedelmi Kft.

Pécsi Mezőgazdasági Kertészeti Termelő Zrt.

Pécsváradi Agrover Kft.

Pélpusztai Mezőgazdasági Kft.

Pély-Tiszatáj Agrár Zrt.

Pentele Mezőgazdasági Zrt.

Petőfi Mezőgazdasági Szövetkezet

Petőfi Sándor Mezőgazdasági Termelőszövetkezet

Pilisi Parkerdő Zrt.

Pinkamenti Gazdák Szövetkezete Vasalja Szövetkezet
Pro Vértess Zártkörűen Működő Nonprofit Zrt.
Provid Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Prügyi Mezőgazdasági Zrt.
Rábamenti Agrár- és Szolgáltató Kft.
Rábapordányi Mezőgazdasági Zrt.
Rábavölgye Mezőgazdasági Szövetkezet
Rádóci Agrár Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Rakamazi Növénytermesztő Kft.
Rákóczi Mezőgazdasági Szövetkezet
Répceavölgye 2001 Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
RIGER Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
ROBIGUS Kft.
Róna Mezőgazdasági Szövetkezet
Róna Mezőgazdasági és Kereskedelmi Export-Import Kft.
Rózsás Major Mezőgazdasági Termelő Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.
S.A.E. Agrár-Erdész Kft.
Ság-Mezőgazdasági Kft.
SAJÓ-AGRÁR Mezőgazdasági Zrt.
Sallai Imre Mezőgazdasági Szövetkezet
Sánta István
Sárkeresztesi Mezőgazdasági Zrt.
Sárrét Kft.
Sárvári Mezőgazdasági Zrt.
Sásdi Agro Mezőgazdasági Zrt.
Savaria-Agrár Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.
Sebestyén Kft.
SEFAG Erdészeti és Faipari Zrt.
Semjén és Társai Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Simon Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
Sina Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.
Siófoki SIÓMENTE Agrárgazdasági és Kereskedelmi Zrt.
Sittara Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.
SI-VET Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Solanum Termelő és Kereskedelmi Kft.

Solum Mezőgazdasági, Ipari és Kereskedelmi Zrt.

Sombereki Mezőgazdasági Szövetkezeti Zrt.

Somlófarm Kft.

Somlópacht Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.

Somodori Növénytermesztő Kft.

Somogyjádi Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.

Somogyvári Mezőgazdasági Zrt.

Sorokmenti Szövetkezet

Spiel-Mix Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Stabák Agro Line Kft.

Szabadegyházi Agrár Zrt.

Szabadság Mezőgazdasági Szövetkezet

Szabadszentkirályi Mezőgazdasági és Szolgáltató Zrt.

Szajki Mezőgazdasági Zrt.

Szalántai Zrt.

Szalóki Szolgáltató Kft.

Szarvasi Agrár Zrt.

Szekszárdi Mezőgazdasági Zrt.

Szemere-Mag Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Szentistváni Mezőgazdasági Zrt.

Szentlőrinci-Agro Termelő- Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Szentpál Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Szerencsi Mezőgazdasági Zrt.

Szigetvári Hús Kft.

Szirák-farm Kft.

Szirmatér Mezőgazdasági Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Szombathelyi Tangazdaság Zrt.

Szomor Dezső

Sződi-Agrár Kereskedő, Szolgáltató és Termelő Szövetkezet

Takta-lúc Géphasznosítási Kft.

Tamási Mezőgazdasági Kft.

Tanaszék Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.

Táncsics Mezőgazdasági, Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Tápió-táj Mezőgazdasági Szolgáltató és Kereskedő Kft.

Tarcsai Agrár Zrt.

Tarnamenti Agrárszövetkezet

Tarnamenti-2000 Mezőgazdasági Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt.

Tarnaórs-Erk Agrárszövetkezet

Taskó Józsefné

Tedej Agrártermelő és Szolgáltató Zrt.

Tedej Befektető Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Tejgazdaság Kft.

Teremtő Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.

Terra-Coop Termelő és Szolgáltató Kft.

Teveli Mezőgazdasági Zrt.

Timád Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Tirus Mezőgazdasági Zártkörűen Működő Rt.

Tiszabábolnai Mezőgazdasági Szövetkezet

Tiszaigari 2006 Mezőgazdasági Kft.

Tiszaigari Mezőgazdasági Kft.

Tisza-Maros Szög Agrár Termelő Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt.

Tiszapart Értékesítő és Szolgáltató Kft.

Tiszaszentimrei Mezőgazdasági Kft.

Tisztáj Közalapítvány

Tonavar Mezőgazdasági Kft.

Tótkomlósi Agrár Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Zrt.

Töltéstavai Mezőgazdasági Zrt.

Törökszentmiklósi Mezőgazdasági Zrt.

Traub Mezőgazdasági Kft.

Tritikum Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Bt

Túrtó Mezőgazdasági Termelő, Kereskedelmi és Szolgáltató Bt.

Udvaros Zoltán

Új Élet Mezőgazdasági Szövetkezet

Új Élet Mezőgazdasági Kft.

Új Élet Mezőgazdasági Szövetkezet

Új Tavasz Mezőgazdasági Szövetkezet

Újpetrei Gazdák Mezőgazdasági Zrt.

Uralgó Termelő, Szolgáltató és Kereskedelmi Kft.

Utód-agro Kft.

Vadex Mezőföldi Erdő- és Vadgazdálkodási Zrt.

Vajas Agrogép Kft.

Városföldi Agrárgazdaság Zrt.

Vásárhelyi Róna Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.

Vasi Agro-Pannónia Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Vaszari Hunyadi Mezőgazdasági és Ipari Szövetkezet

Versi Vet Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Veszprémi Mezőgazdasági Zrt.

VICENTER Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft.

Villányi Szársomlyó Mezőgazdasági Kft.

Vita Mezőgazdasági és Kereskedelmi Kft.

Vörösmarty Mezőgazdasági Termelőszövetkezet

Westerheide Mezőgazdasági és Szolgáltató Kft.

Zagyvarékasi Béke Mezőgazdasági Szövetkezet

Zalagrár Mezőgazdasági Termelő Kft.

Zal-agro Agráripari és Kereskedelmi Zrt.

Zámolyi Mezőgazdasági Zrt.

Zöld Bárók Kft.

Zselici Mezőgazdasági Zrt.

Forrás: MVH,

A 2014. év területalapú támogatások adatai alapján saját szerkesztés

